

KDC Impressie

Tijdschrift voor Katholiek Erfgoed
2021 | 28

Erfgoed

Katholicisme

Geschiedenis

3 | VOORWOORD

Hans Krabbendam

4 | SPIONAGE IN NIJMEGEN 1936 | *Oud-kanselier Brüning, de Gestapo en de bibliothecaris*

Jan Brauer

8 | MET ONGELOOFLIJK GEDULD EN PRECISIE | *De collectie van de kerkschilders Jan en Kees Dunselman*

Marjan Dunselman

12 | SPOORZOEKEN IN ROME | *Interview met Vefie Poels en Hans de Valk*

Hans Krabbendam

16 | TITUS BRANDSMA: HOOGLERAAR EN HEILIGE

Jan Brabers

20 | NATIE BOVEN GELOOF | *Ideologische strijd op de Amsterdamse Academie voor Lichamelijke Opvoeding*

Jelle Zondag

23 | PIET GERRITS | *Oosterse invloeden in de Heilig Land Stichting*

Jan Willemsen

26 | COLUMN | *Pantoffelheld*

Wiek

27 | RADICALE POLITICI EN HUN SNORREN | *Ontdekkingen van een stagiair in het PPR-archief*

Björn Speckschoor

30 | KDC VERNIEUWT DATABASE KATHOLIEKE MIGRANTENGEMEENSCHAPPEN

Anneloes van Kuijk

33 | EEN LEVEN LANG NIEUWSGIERIG | *Otto S. Lankhorst tussen bronnen en boeken*

Chris Dols

35 | GERED UIT DE PATERNOSTERKAST | *'De kerkenfoto's uit het archief van de Volkskrant*

Tim Graas

38 | VRIENDEN VAN HET KDC

Rogier Moulen Janssen

38 | COLOFON

39 | VERDER LEZEN

Inhoudsopgave

Voorwoord

Zorgvuldigheid, dat is het verbindende element in de artikelen van deze *Impressie*. Natuurlijk hebben de auteurs zorgvuldig onderzoek gedaan, maar in de onderwerpen zelf speelt zorgvuldigheid ook een belangrijke rol, zowel expliciet als impliciet. Dat begint al in het openingsartikel. In oorlogstijd kan onzorgvuldigheid iemand de kop kosten en zorgvuldigheid levens redden. Dat ondervond de voormalige Duitse president Heinrich Brüning toen hij zich in Nijmegen in veiligheid wilde brengen. De nauwkeurige observaties van de Nederlandse geheime dienst hield hem uit de klauwen van de nazi's. Dit spannende verhaal kon Jan Brauer, na speurwerk in diverse archieven, reconstrueren. Over diezelfde oorlog, maar met een minder prettige afloop gaat het verhaal van Jan Brabers over de (bijna) heilige hoogleraar Titus Brandsma. Diens zorgvuldigheid zat in zijn morele kompas, meer nog dan in zijn academische acribie.

Drie artikelen getuigen van de concentratie van kunstenaars in hun werk. De broeders Kees en Jan Dunselman decoreerden talrijke kerken met hun ontwerpen. Hun werk was zo zorgvuldig opgeborgen in een woonhuis dat het haast niet te vinden was. Gelukkig wist een familielid het zich te herinneren en konden hun ontwerpen aan de collectie van het KDC worden toegevoegd. Een kleindochter van Kees Dunselman beschreef dit opmerkelijke verhaal. In de kunsthistorische collectie is ook het werk van Piet Gerrits opgenomen. Hij was de vormgever van devotiepark het Heilig Land. Tijdens een lang verblijf in Palestina voor de Eerste Wereldoorlog legde hij met precisie de gewaden en gezichten van de inwoners vast. Zo bracht hij die 'andere wereld' naar Nederland over. Later dit jaar komt de hele collectie van het devotiepark naar het KDC.

Wie nieuwe vondsten wilt doen, moet met geduld en precisie te werk gaan. Vefie Poels en Hans de Valk vertellen hoe hun jarenlange investering in de Vaticaanse archieven zijn vruchten heeft afgeworpen. Zonder dit solide speurwerk zou de baanbrekende biografie over Willem van Rossum, de invloedrijkste Nederlander in het Vaticaan aan het begin van de twintigste eeuw, niet tot stand zijn gekomen. Hun tips om de Vaticaanse collecties te ontginnen zijn van grote waarde voor onderzoekers die daar de weg niet kennen en het Romeinse perspectief nodig hebben. Een zelfde nauwkeurige en geduldige houding typeert boekhistoricus Otto Lankhorst. Zijn recente bundel

met originele artikelen over de rijke geschiedenis van religieuze (en bredere) boek- en leescultuur is het resultaat van minutieus onderzoek. In een interview met Chris Dols doet hij uit de doeken hoe hij zijn 'weg tot de historie' gevonden heeft.

Al deze ervaren historici zijn ooit beginners geweest die moesten leren hoe archieven in elkaar zaten en wat de waarde van collecties. Dit traject heeft masterstudent en KDC-stagiair Björn Speckschoor recentelijk afgerond door de collectie van de PPR te structureren. Zijn verslag van deze ontdekkingstocht bevat ook momenten waarop hij plotseling zicht kreeg op de eigen aard van de archiefvormers (door hun haardracht). De laatste stap in het proces om een historicus te worden is de dissertatie. Jelle Zondag promoveerde in mei j.l. op een proefschrift over de geschiedenis van de lichamelijke opvoeding. Voor *Impressie* licht hij de strijd om ruimte voor religieuze vorming toe op de Amsterdamse Academie voor Lichamelijke Opvoeding in de jaren dertig. Nationale eenheid was een geduchte concurrent van zuilgericht onderwijs, blijkt uit zijn onderzoek.

Aan het verwerven van echt nieuwe collecties gaat vaak een zorgvuldig voorbereidings- en kennismakingsproces vooraf. Migrantengemeenschappen die hun voorwerpen en gebruiken meenemen, zien die nog niet als erfgoed omdat ze nog volop dienst doen. Maar in een volgende fase kunnen die een heel andere betekenis krijgen. Anneloes van Kuijk slaat een brug tussen deze doelgroepen en onderzoekers. Dankzij het vernieuwen van een database met betrouwbare en actuele gegevens over de mobiele internationale katholieke gemeenschappen in Nederland kan nieuw onderzoek verricht worden.

Het laatste artikel in dit nummer beschrijft de fotocollectie van de *Volkskrant* die overgedragen werd aan het KDC. Tim Graas toont aan hoe de foto's van allerlei kerkgebouwen die in het nieuws waren als serie prachtig de ontwikkelingen in kerkbouw en kerkbraak laten zien. Zo verandert de betekenis van katholiek erfgoed van een journalistieke verzameling naar een kleine cultuurgeschiedenis van het kerkgebouw.

Hans Krabbendam
directeur Katholiek Documentatie Centrum

Spionage in Nijmegen 1936

Oud-kanselier Brüning, de Gestapo en de bibliothecaris

Groep ambtenaren der bibliotheek: Zittend v.l.n.r.: H.J. Donkers, Mr. A.J.M. Cornelissen (Bibliothecaris), T. Folmer. Staande v.l.n.r.: Mej. M. Sondaal, P.H. van Valkenburg, Mej. T. van Meurs, P. Porzig, G. Mientjes, A. Teunissen, J. Dols, H. Bosch, Mej. C. Brans, J. Speerstra, P. van Lier (administratief ambtenaar bij het college van Curatoren). Foto: Collectie KDC.

Na de Machtsovername door de nationaalsocialisten in Duitsland, begin 1933, zochten niet alleen duizenden joden een veilig heenkomen in Nederland. Ook socialisten, communisten en katholieke vluchtelingen kwamen over de grens. De bekende politicus Heinrich Brüning werd in 1934 opgevangen door katholieke vrienden in Nijmegen, waar de Gestapo hem probeerde te ontvoeren. In mei 1936 werd nog net op tijd een Duitse spion ontmaskerd dankzij het speurwerk van de wakkere bibliothecaris van de Nijmeegse universiteit, Ton Cornelissen. De KDC-collectie bevat spannende documenten over deze affaire.

Tekst: Jan Brauer* | **Foto's:** Collectie KDC

** De Nijmeegse historicus Jan Brauer publiceert over grens- en WO2-thema's; hij werkt aan een proefschrift (UvA) over de sociaal-politieke dynamiek langs de Nederlands-Duitse grens 1933-1940.*

De politiek leider van de Duitse katholieke *Zentrumspartei*, Heinrich Brüning, was van maart 1930 tot mei 1932 de twaalfde rijkskanselier van de wankelende republiek van *Weimar*. Na een conflict met president Von Hindenburg stapte hij met zijn kabinet op. Brüning kreeg in mei 1934 het dringende advies het land zo snel mogelijk te verlaten omdat hij op een executielijstje van de SS stond. Op pinkstermaandag 21 mei reed hij via zijn geboorteplaats Münster naar Emmerich. Daar sluisde de koster van de St. Aldegundis-parochie hem 's avonds de grens over. De 48-jarige oud-rijkskanselier had slechts 40 *Reichsmark* op zak en klopte aan bij politieke vrienden. Hij kreeg onderdak in diverse kloosters in de grensstreek, onder meer in het St. Ignatiuscollege in Valkenburg. Ook overnachtte hij geregeld in Heerlen bij zijn goede vriend mgr Henri Poels, de aalmoezenier van de katholieke arbeiders in Limburg. 'Mit Dr. P[öls] an der deutschen Grenze am Abend. Sah in die Heimat in der Dunkelheit...', noteerde Brüning op 6 november 1934 met heimwee in zijn dagboek. Regelmatig was hij incognito onder de naam 'dr. Anderson' in Nijmegen te gast bij Piet Mommersteeg, rector van de St. Anna Stichting aan de Groesbeekseweg 329. Daar was altijd wel een kamer beschikbaar. Vlakbij, op nr. 263, woonde dr. Ton (A.J.M.) Cornelissen, de jonge bibliothecaris van de katholieke universiteit met wie hij in die dagen een hechte band opbouwde. Tijdens lange wandelingen spraken ze over literatuur en filosofeerden over de rol van de katholieke politiek in het turbulente tijdsgewricht.

Ton Cornelissen was in 1902 in Nijmegen geboren, had razendsnel het Canisiuscollege doorlopen en was in 1927 benoemd tot bibliothecaris van de jonge universiteit. Zijn halfbroer J.D.M. Cornelissen was er hoogleraar geschiedenis en zelf promoveerde Ton in 1931 aan de rechtenfaculteit op het proefschrift *Calvin en Rousseau: een vergelijkende studie van beider staatsleer*. Cornelissen bewonderde staatsman Brüning, was sociaal bewogen en gold als een aanstormend talent in de katholieke politiek. Zijn politieke ambities werden echter belemmerd door een slepend arbeidsconflict met de universiteit en wellicht ook omdat hij vurig streefde naar een nieuwe sociale, niet klerikale katholieke politiek. Het RKSP-partijvoorzitterschap en een Kamerlidmaatschap werden gedwarsboomd, onder meer door het invloedrijke universiteitsbestuur.

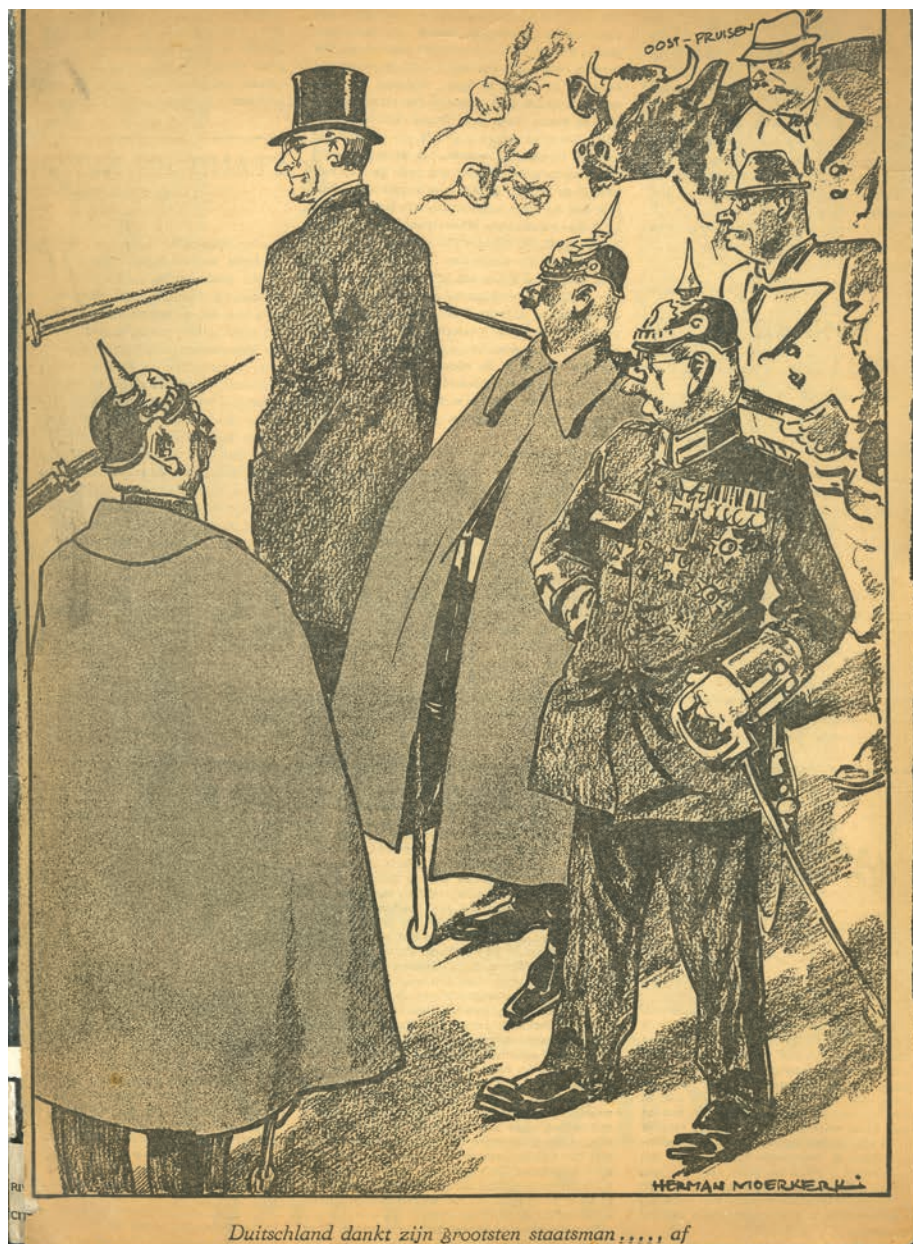
Niettemin was dr. Ton Cornelissen in de jaren 1930 in katholieke kring een gewild spreker over uiteenlopende sociaal-maatschappelijke bezinningsthemas. Zo sprak hij geregeld op de door Poels in abdij Rolduc georganiseerde jaarlijkse studiedagen, de Sociale Week.

Hij hoopte dat het leger Hitler nog zou kunnen stoppen

Voor Brüning werden dichtbij de grens in Nijmegen en bij Poels in Heerlen, geheime ontmoetingen gearrangeerd met Duitse politieke vrienden die stiekem over de grens kwamen, onder wie *Zentrums*-politicus Joseph Joos en vakbondsleider Bernhard Letterhaus. Nederlandse katholieken schoven aan,

evenals de naar Nederland gevluchte pater Friedrich Muckermann, een bekend publicist en fel nazi-bestrijder, die in Oldenzaal het Exil-tijdschrift *Der Deutsche Weg* uitgaf. Het nazi-apparaat wist van die ontmoetingen en bleef Brüning's gangen nauwlettend volgen, vooral omdat deze door heel Europa reisde en leidende politici ontmoette. De machthebbers in Berlijn vreesden een internationale samenzwering of staatsgreep vanuit de buurlanden. Brüning sprak in London met premier Ramsey MacDonald over de Duitse politieke ontwikkelingen en bezocht ook Winston Churchill thuis in *Chartwell House*. Zijn eigen politieke rol was uitgespeeld, zo noteerde hij al in mei 1935, maar hij hoopte dat het leger Hitler nog zou kunnen stoppen. In Nederland sprak Brüning met RKSP-leiders, onder wie fractieleider Piet Aalberse en oud-premier Charles Ruijs de Beerenbrouck. ➔

Het aftreden van Heinrich Brüning werd op typerende wijze weergegeven door Herman Moerkerk in *De Tijd*, juni 1932. Foto: Collectie KDC.

KDC
6

De *Gestapo* en *Sicherheitsdienst* infiltreerden in het *Exil*-netwerk rond Brüning om hem uit te schakelen. Deze operaties bieden genoeg stof voor een klassieke spionageroman. Bij de arrestatie in Nijmegen van de Duitse spion Heinrich Müller in mei 1936 bleek dat deze als katholiek, onder de naam Hugo Annaert aanvankelijk het vertrouwen van Brüning had weten te winnen. Hij bood aan dat hij contacten kon leggen met oppositionele Duitse officieren en met andere politieke tegenkrachten. Tegelijkertijd presenteerde hij gedrogeerde sigaren om hem te bedwelmen en bij Nijmegen over de grens te slepen – Brüning rookte ze echter niet op. In april 1936 verbleef Brüning, die zijn leven lang leed aan ischias, voor een kuur in Zürich. In de kliniek werden Müller en een kompaan op heterdaad betrapt bij een ontvoeringspoging. De helper bleek een *Gestapo*-commissaris uit Dortmund, Hugo Römer, die zich voordeed als 'gevluchte katholiek'. De Zwitserse rechter deed bij de behandeling in juni een boekje open over de brutale spionagepraktijken van de *Gestapo* en veroordeelde Römer tot vier maanden cel.

De Nijmeegse dagbladen smulden van zoveel intriges

De katholieke pers, maar ook *De Telegraaf* en de Nijmeegse dagbladen smulden van zoveel intriges. Infiltrant Müller werd bij verstek veroordeeld; de Zwitserse politie had hem na de arrestatie in april laten gaan om zijn *Gestapo*-netwerk verder te kunnen ontrafelen. Een maand later werd hij in Nijmegen toch nog opgepakt. Uitlevering aan de Zwitsers kon niet, omdat er geen verdrag voor bestond. Het kwam niet tot een rechtszaak, omdat de Nederlandse regering vreesde dat dit tot veel ophef zou leiden. Dat paste niet bij de voorzichtige neutrale koers in de buitenlandse politiek en ook wilde Den Haag vanwege de handelsbelangen het Duitse regime niet te zeer irriteren. Müller werd eind 1936 uitgeleid naar België. Brüning legde zich daarbij neer. Aanvankelijk was hij voor vervolging van de indringer, maar hij had eigenlijk toch ook weinig trek om openlijk te getuigen. Bovendien was de spion door de kwestie in feite onbruikbaar geworden voor de nazi's.

Sigaren en cognac van universiteitsbibliothecaris Cornelissen

Bij de ontmaskering van *Gestapo*-spion Müller speelde de Nijmeegse bibliothecaris een cruciale rol. De KDC-collectie biedt een bijzonder inblik in dit spionageavontuur en het optreden van Ton Cornelissen als beschermer van Brüning. Neem bijvoorbeeld het wonderlijke dagboek dat mevrouw Cornelissen bijhield voor haar man. In kleine schriftjes noteerde zij de carrièreperiodes van 'haar Ton': de reacties op zijn lezingen, de politieke steekspelletjes en ook over de ontlukende vriendschap met Brüning (zie kader).

Intrigant Müller legde uitgebreide bekentenissen af nadat hij door Cornelissen dronken was gevoerd. Brüning schreef in zijn herinneringen: 'Cornelissen hatte ihn sehr freundlich empfangen, ihm Cognac und Zigarren angeboten und sich seine neue Geschichte angehört.' Toen de spion laveloos was, riep Cornelissen de rechercheurs. Müller gaf aan dat toen Brüning de gedrogeerde sigaren ongebruikt liet liggen, er in Keulen op een topperleg van de *Gestapo* met SS-chef Himmler besloten was tot een ontvoeringsoperatie. Bij de grens in Nijmegen stond een *SS-Hundertschaft* paraat om de actie uit te voeren. Cornelissen had in die dagen intensief opgetrokken met Brüning en was met hem naar Londen en

De spion Heinrich Müller, annex Hugo Annaert, die Brüning verraadde aan de Nederlandse politie, maar zelf ook veroordeeld werd voor zijn spionagepraktijken. Foto: Collectie KDC.

Passages uit het dagboek van Ton Cornelissen, opgetekend door mw. Cornelissen

27 Mei (1935): *'s Middags 'n uur gewandeld met Br. Op de terreinen van de Landstichting. Steeds 'n rechercheur in de buurt, daarna thee gedronken op de Annast.*

28 Mei (1935): *Br. was erg rustig en zat gezellig op z'n gemak te vertellen.*

29 Aug. (1936): *Br. was zeer nerveus en vond het naar weer hier weg te moeten. 't Is ook net een opgejaagd dier soms...*

naar Zürich gereisd. Ondertussen had hij informatie verzameld en die uitvoerig geanalyseerd. Een prachtig puzzelstuk voor de 'historicus-detective' is de door hem opgestelde analyse van Müllers tegenstrijdigheden en leugens. Uit de stukken blijkt ook dat de Nederlandse Justitie en de Haagse inlichtingendiensten druk waren met deze politiek explosieve kwestie. De regering wilde zeker - zij het niet te opzichtig - paal en perk stellen aan het Gestapo-gewroet op Nederlandse bodem.

Veilig naar de VS

Brünings biografen en ook zijn eigen notities en brieven geven kleur aan de intriges. Kort na het mislukken van de ontvoeringsplannen in Nijmegen en Zürich besloot Brüning wijselijk naar de Verenigde Staten te emigreren. Hij kon aan Harvard politieke wetenschappen gaan doceren. Hij zou daar blijven en speelde ook geen politieke rol meer in het naoorlogse Duitsland. Hij overleed in 1970 in Norwich, Vermont en werd begraven in Münster. Hoe ging het na 1936 verder met bibliothecaris Ton Cornelissen? In 1940 kreeg hij eervol ontslag. Ondergedoken in Twello en Friesland,

werkte hij tijdens de Duitse bezetting zijn politieke ideeën uit in het boek *De strijd om de moderne staats-idee*. In november 1944 werd hij in het bevrijde zuiden hoofdredacteur van *Herstel*, het blad van de Katholieke Arbeidersbeweging. Vanaf 1945 was hij sociaal adviseur van de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond en van de Katholieke Jeugdbeweging. Als onderwijs-specialist werd hij in 1956 adviseur van Jo Cals, de KVP-minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Cornelissen overleed in december 1977.

Niet alleen bekende Duitse katholieke politici kwamen na 1933 naar het veilige Nederland

Veilige haven tot mei 1940

Niet alleen bekende Duitse katholieke politici kwamen na 1933 naar het veilige Nederland. Door de hevige repressie trokken steeds meer vervolgte katholieken de grens over. Ze konden terecht bij het centrale *RK Comité voor slachtoffers van geloofsvervolgung*, dat werd geleid door Jos Schmutzer, hoogleraar mineralogie aan de Utrechtse Universiteit. Het Utrechtse bureau regelde met circa twintig vrijwilligers allerlei praktische zaken; in 1939 waren volgens de verslagen al zeker vijfduizend Duitse en Oostenrijkse katholieke vluchtelingen geholpen. De Nederlandse katholieke pers besteedde veel aandacht aan het lot van de katholieken in nazi-Duits land. De al genoemde pater Muckermann schreef daar uitvoerig over in zijn blad *Der Deutsche Weg*, dat de steun kreeg van de Nederlandse bisschoppen.

Ook de kloosters van Duitse ordes, die zich eind 19e eeuw na Von Bismarcks *Kulturkampf* in Nederland dichtbij de grens hadden gevestigd, vingen tientallen katholieke vluchtelingen op. Bedreigde Duitse ordegenoten weken uit naar een nederzetting van hun orde in Nederland. Dat deden vooral ook de bekeerde, *konvertierte*, joodse kloosterlingen, zoals de bekende filosofe zuster Edith Stein, die na de *Kristallnacht* in 1938 uit Keulen vluchtte naar het karmelietessenklooster in Echt. De 'Duitse' grenskloosters in Nederland kwamen gaandeweg wel in grote geldnood door maatregelen uit Berlijn en door het strakke deviezenbeleid. In Limburgse parochies werd zondags zelfs gecollecteerd voor de verarmde kloosters. De gevluchte katholieken waren na 1933 even veilig in Nederland, maar na 10 mei 1940 startte een nieuwe fase in de vervolging met nieuwe beproevingen. ¶

Verder Lezen

Collectie Cornelissen KDC: 669 CORN.

Christoph Weber, *Zwischen Hitler und Pius XII. Heinrich Brüning und seine niederländische Freunde - Mgr. Henri Poels, Rector Piet Mommersteeg und Dr. A.J.M. Cornelissen. Briefe und Dokumente, 1936-1958* (Hamburg 2007).

Claire Nix e.a. ed., Heinrich Brüning. *Briefe und Gespräche 1934-1945* (Stuttgart 1974).

Herbert Hömig, Brüning. *Politiker ohne Auftrag. Zwischen Weimarer und Bonner Republik* (Paderborn 2005).

Léon Stapper 'De bibliothecarissen van de Katholieke Universiteit,' in *Capita selecta uit de geschiedenis van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen*, <https://webdoc.ubn.ru.nl/anon/c/capiseuid/cs000003.htm>.

Met ongelooflijk geduld

De collectie van de kerkschilders Jan

KDC

8

De jonge Jan Dunselman beeldde zichzelf af als treurig kijkende toeschouwer bij de graflegging van Christus op de laatste van de veertien kruiswegstaties. Hij schilderde deze reeks in 1880 voor de parochiekerk in zijn geboorteplaats Den Helder, toen hij zeventien jaar was. Als voorbeeld gebruikte hij prenten van de in die tijd zeer bekende staties van de Weense schilder Joseph Führich. Foto: Ron Mulder.

Het KDC ontving dit voorjaar een waardevolle aanvulling op de kunstcollectie: zo'n 300 ontwerptekeningen voor kerkelijke kunst van de broers Jan en Kees Dunselman. Zij waren twee veelgevraagde schilders van religieuze kunst die hun artistieke hoogtepunt beleefden in de vroege jaren van de 20e eeuw. Marjan Dunselman, kleindochter van Kees en zelf ook kunstschilder, vertelt in *Impressie* over het werk en leven van de beide broers, en over de geschiedenis van de collectie die de kleinkinderen Dunselman nu aan het KDC schenken. De spectaculaire vondst die zij in 1998 deden tijdens een grote opruiming van het grootouderlijk huis te Amsterdam, was daarin een sleutelmoment.

Tekst: Marjan Dunselman | **Kadertekst:** Tim Graas | **Foto's:** Familie Dunselman, Jacob Merkelbach, Tim Graas, Ron Mulder, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Kerkschilders

Jan (1863-1931) en Kees (1877-1937) groeiden op in Den Helder als oudste en jongste zoon in het grote gezin met elf kinderen van de katholieke banketbakker Johannes Dunselman. Jan was van jongs af aan zeer gelovig en ontpopte zich al snel tot kerkschilder. Hij was bereid zich volledig aan de schilderkunst te wijden, die hij als een roeping beschouwde. Hij werd de grote inspirator voor zijn jongste broer Kees.

Jan trad voor het eerst als kunstschilder naar buiten toen hij op vijftienjarige leeftijd in de altaarnis van de Helderse parochiekerk van de H.H. Petrus en Paulus de schildering 'Petrus op zee' schilderde. Deze schildering bestaat helaas niet meer. Kort daarna, zeventien jaar oud, schilderde hij een kruisweg van veertien staties die in mei 1880 door een anonieme opdrachtgever geschonken werd aan de toenmalige bijkerk in de Jan in 't Veltstraat. Na sluiting van deze Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangenkerk in 1990 zijn de staties overgebracht naar de Petrus en Pauluskerk. De kruisweg verkeert nog steeds in uitstekende staat. Bijzonder is dat hij op de 8e statie zijn moeder en zijn broer Jacob schilderde tussen de wenende vrouwen. Op de 13e statie werden de vier in die tijd in Den Helder geplaatste R.K. geestelijken vereeuwigd, terwijl hij zichzelf op de 14e statie schilderde als toeschouwer bij de graflegging.

Jan studeerde aan de academie van Antwerpen en won op 20-jarige leeftijd de Prix de Rome. Hij kreeg de prijs samen met de 8 jaar oudere schilder/schrijver Jacobus van Looy, die het maar niks vond dat hij de prijs moest delen met zo'n jonge, onervaren collega. De winnaars gingen gezamenlijk voor een paar maanden naar Rome voor een verplicht studieprogramma. Aansluitend zwierf Jan twee jaar door Italië en Spanje, waar hij wel veel kerken en kapellen bezocht, maar voornamelijk niet-religieus werk maakte.

Kees kreeg zijn opleiding aan de Rijkschool voor Kunstnijverheid om zich te

en precisie

en Kees Dunselman

bekwamen in het vak van decoratieschilder, en daarna aan de Rijksacademie in Amsterdam, waar hij een volleerd kunstschilder werd. Ik heb mijn grootvader nooit gekend. Hij overleed al in 1937 toen mijn vader pas 16 was. Maar ik heb begrepen uit de verhalen van mijn familie dat hij een bescheiden, beminlijke man was, die keihard werkte. Zelfs toen hij in de laatste jaren van zijn leven leed aan een longziekte, die hem uiteindelijk fataal zou worden, moesten mijn oma en tante hem de trap op duwen naar zijn atelier, waar hij werkte aan de talloze opdrachten.

Tijd van grote kerkenbouwers

Jan en Kees Dunselman hadden hun tijd behoorlijk mee, want begin 20e eeuw leefde het katholicisme enorm op. Na enkele eeuwen van onderdrukking en achterstelling door de protestanten, begonnen de rooms-katholieken na de invoering van de nieuwe grondwet in 1848 waarin de vrijheid van godsdienst was vastgelegd, aan hun maatschappelijke emancipatie. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie van 1853 werden de katholieken steeds

zichtbaarder in de Nederlandse samenleving. Ze organiseerden zich politiek, sociaal en cultureel, en hun naar buiten treden uitte zich ook in de bouw van talrijke katholieke kerken in neogotische stijl. Diverse grote kerkenbouwers maakten furore, met de Roermondse architect Pierre Cuypers aan de spits. Jan en Kees Dunselman werden veel gevraagde kerkschilders. Het levenswerk van Jan werd de Nicolaaskerk bij het Centraal Station in Amsterdam. De kerk waarmee Kees de meeste bekendheid verwierf was de kerk van O. L. Vrouw van de Allerheiligste Rozenkans in de Jacob Obrechtstraat in Amsterdam. Hij schilderde daar de absis, de beeltenissen langs het hoogaltaar en de kruiswegstaties. Wij, de familieleden Dunselman, kennen die kerk heel goed. Het was de parochiekerk van onze familie. Doopsels, huwelijken en begrafenissen beleefden we altijd vanuit de 'Obrecht'.

Kees heeft veel van zijn oudere broer Jan geleerd. Ze zaten gevoelsmatig op één lijn, wat goed te zien is in hun werk, hoewel hun stijl toch duidelijk

Portretfoto van kerkschilder Kees Dunselman, 1932. Foto: Familie Dunselman/Jacob Merkelbach.

anders is. Jans werk is meer verhalend en in zijn figuren zit meer beweging. De voorstellingen van Kees zijn, in overeenstemming met de theorieën van de Beuroner Kunstschule (zie kadertekst), statischer en met weinig diepte en perspectief. Ze werkten ook veel samen. Kees voerde bijvoorbeeld dikwijls de decoratieve delen van Jans opdrachten uit, zoals in de facettenplafonds en de randversieringen in de kerken. Samen lieten ze een groot oeuvre na. →

Kerkelijke Schilderkunst

De gebroeders Dunselman behoren tot de canon van de kerkelijke schilderkunst van het einde van de 19de en de eerste decennia van de 20ste eeuw. Het is de verdienste van Jan geweest dat het realisme in de Nederlandse kerken werd geïntroduceerd. Voor zijn tijd werden de verhalen uit de bijbel en de heiligenlevens vooral geïdealiseerd weergegeven, geïnspireerd op het werk van de Nazareners, een romantisch-religieuze beweging van Duitse kunstenaars. Hij heeft vooral naam gemaakt als schilder van kruiswegstaties, de reeks van veertien momenten uit het lijden en sterven van Christus, waarover iedere kerk moest beschikken. Hij heeft in totaal enkele tientallen reeksen geproduceerd, die van zijn jongere broer Kees meegerekend. Karakteristiek zijn de levensechte figuren, vaak naar model van familieleden of parochianen, en het streven naar historische accuratesse.

Jan was in 1901 een van de oprichters van de Katholieke Kunstkring De Violier, een groepering van literatoren en kunstenaars die pleitte voor culturele vernieuwing en zich afzette tegen de overheersende neogotiek. In deze kringen maakte hij kennis met de Beuroner Kunstschule, vernoemd naar het Zuid Duitse klooster Beuron. Kenmerkend voor deze kunststroming zijn de strenge, op de Egyptische en vroegchristelijke kunst geïnspireerde vormen waarmee een zekere monumentaliteit wordt bereikt. Meer nog dan Jan werd zijn veertien jaar jongere broer Kees hierdoor beïnvloed. Kees, die lange tijd ten onrechte werd beschouwd als louter de assistent van Jan en zich voornamelijk bezig hield met de architectuurpolychromie en het sjablonewerk, blijkt na recent onderzoek van de kunsthistorica Bernadette van Hellenberg Hubar over een eigen kunstenaarspersoonlijkheid te beschikken.

Uit de diversiteit van de collectie blijkt de veelzijdigheid van de broers. Als geen ander waren zij in staat om een geheel kerkinterieur van schilderijen te voorzien en een passend iconografisch programma aan te leveren en uit te voeren. Veel ontwerpen zijn ongeïdentificeerd en dienen nog onderzocht te worden voor welke kerklocatie ze bestemd zijn geweest. Niet zelden betreft het inmiddels afgebroken kerken, waardoor het ontwerp documentaire meerwaarde heeft als er verder geen foto's van bekend zijn. Deze ateliercollectie van twee van de belangrijkste kerkschilders is als zodanig uniek en van belang voor de Collectie Nederland.

Markant in het straatbeeld door de rode baksteen is het woonhuis met atelier dat Jan Dunselman in 1890 voor zich zelf liet bouwen aan de Willemsparkweg te Amsterdam. Het huis werd later overgenomen door zijn broer Kees, die het van binnen geheel versierde met decoratieve schilderijen. Helaas zijn deze nog maar kort geleden bij een interne renovatie verdwenen. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rijk gedecoreerd

Jan, die dermate succesvol was met zijn werk dat hij zich een riantere woning kon veroorloven, liet in 1890 een woonhuis met atelier bouwen aan wat toen nog de Parkweg heette in de gemeente Nieuwer-Amstel (het huidige Willemsparkweg 50, Amsterdam Oud-Zuid). Jan gaf de opdracht aan architect Jos. Cuypers, zoon van de grote Pierre. Het werd een huis van vijf woonlagen met een benedenhuis (bel-etage en souterrain) dat werd verhuurd en een bovenhuis van drie etages, waar Jan met vrouw en zes kinderen woonde en waar het atelier op de 4e woonlaag aan de achterkant, op het Noorden, was gevestigd. Jan en Kees werkten daar samen. Het gehele huis werd van binnen rijk gedecoreerd met schilderijen, die in 2018 op last van een projectontwikkelaar helaas geheel onder de witkwas zijn verdwenen.

In 1907 verhuisde Jan naar een groot huis met vrijstaand atelier aan de Middenweg in de Amsterdamse Watergraafmeer. Hij maakte plaats voor Kees,

die net getrouwd was met Cato Mütter uit Aalten. Het jonge paar ging op de Willemsparkweg wonen. Zij kregen samen acht kinderen. Hun jongste zoon, Egbert, was mijn vader. Na het overlijden van Kees in 1937 bleef mijn oma er wonen met drie ongetrouwde kinderen. Zij hebben het atelier laten verbouwen tot twee grote kamers, die werden verhuurd. De laatste oom en tante verlieten het huis in 1998. De kleinkinderen van Kees hebben toen het huis leeg opgeleverd aan de volgende eigenaar. Bij die gelegenheid hebben we een bijzondere vondst gedaan.

De hele familie kwam elke zondag borrelen op de Parkweg

Onder een dikke laag stof

Tot ongeveer mijn 15e jaar kwam de hele familie elke zondag borrelen bij oma op de 'Parkweg'. We waren dan met een groot gezelschap: oma, haar kinderen en schoonkinderen en tien kleinkinderen. Ik vond dat altijd reuze gezellig. We kenden het huis goed, het leek een ware galerij met familieportretten en schilderijen met Bijbelse taferelen, waar wij – jonge kinderen – in die tijd overigens niet veel aandacht voor hadden.

Maar toen we het huis in 1998 leeg moesten opleveren, werd mijn belangstelling voor het werk van mijn grootvader wél echt gewekt. Mijn oudste nicht, die het huis op haar duimpje kende door de vele logeerpartijen, meende dat ze wel eens had gehoord dat het atelier, in de tijd dat het nog als zodanig functioneerde, een heel hoog plafond had, met roeden erlangs, waar lange lappen linnen naar beneden konden hangen, handig voor het heen en weer schuiven van grote schilderdoeken. Ze wist ook dat oma kort na de dood van Kees het atelier had laten verbouwen tot twee grote kamers en ze beseftte dat er toen een verlaagd plafond moet zijn gemaakt op de normale hoogte van 3 meter, zoals wij allemaal die kamers kenden. Er moest nog een ruimte zijn tussen het nieuwe en het originele plafond. Het was haar idee om met vereende krachten, staande op een ladder en gewapend met een hamer en een zaag, een gat in het plafond te maken.

Daar vonden we 300 tekeningen en originele ontwerpen voor de inrichting en de beschildering van veel katholieke kerken in Nederland. Alles had ruim een halve eeuw, onaangeroerd, onder een dikke laag stof gelegen. Nooit hadden we dit soort ontwerpen onder ogen gehad. De tekeningen waren zeer verschillend van aard. De mooiste waren minutieus in aquarel uitgewerkte ontwerpen voor kerkinterieurs. Met ongelooflijk geduld en precisie zijn zelfs de steentjes van het metselwerk opgenomen in de tekeningen. De schilderijen voor bijvoorbeeld de kruiswegstaties waren op de juiste plek ingetekend, alles op schaal. De bouwpatroons hadden niet veel verbeelding meer nodig om te zien hoe de Dunselmannen de decoratie van hun kerken hadden bedoeld. Verder vonden we veel modeltekeningen, studies voor de personages die in de schilderijen moesten worden afgebeeld. Ook troffen we sjablonen voor de randversiering en ontwerpen voor vaandels, tapijten en diploma's aan.

Een van de kruiswegstaties die Jan Dunselman in de jaren 1907-1910 vervaardigde voor de Nijmeegse Maria Geboortekerk. Dit is de achtste statie 'Jesus vermaant de weenende vrouwen'. Alle staties worden afwisselend geflankeerd door figuren van heiligen en engelen met lijdenswerktuigen; op deze statie links door Catharina van Alexandrië en Blandina en rechts door Vincentius a Paulo en Joannes van Gorcum. Foto: Tim Graas.

Naast werk op papier vonden we studies in olieverf op zeildoek en canvas, maar ook op linoleum. Dat materiaal was in die tijd nieuw. Jan Dunselman experimenteerde daarmee en gebruikte soms de ruwe achterkant als ondergrond voor kruiswegstaties. Linoleum gaat barsten als je er niet zorgvuldig mee om gaat en is niet eenvoudig te restaureren. Tenslotte vonden we nog een stapel glasnegatieven met foto's van het atelier in bedrijf, met mensen die model stonden en van schilderijen in wording.

en dat is wel waar het museum zich op richt. Er werd dus gezocht naar een locatie waar de werken beter op hun plek waren, en door meer geïnteresseerden gevonden en bekeken zouden kunnen worden. Zo kwam het KDC in beeld, waar in 2014 al een kleine collectie van Dunselman-werk via een van de andere kleindochters van Kees was bezorgd. Op het KDC wordt de collectie bewaard in de context van meerdere, vergelijkbare kunstcollecties uit verschillende

periodes in de 19e en 20e eeuw. De bedoeling is dat de tekeningen en ontwerpen hier deels worden gedigitaliseerd. Dankzij de KDC-catalogus en de mogelijkheid ter plekke in de studiezaal onderzoek te doen naar de werken wordt het materiaal beter toegankelijk. Wij hopen als familie dat de collectie Dunselman voor restauratoren, wetenschappers, studenten en andere belangstellenden een vaak geraadpleegde bron van informatie en inspiratie mag zijn.

Onze 'vondst' had toevallig plaats ten tijde van de restauratie van de Nicolaaskerk aan de Prins Hendrikkade in Amsterdam, de kerk waar Jan Dunselman met hulp van Kees, 30 jaar aan gewerkt heeft. Diverse verloren gewaande ontwerpen kwamen van onze zolder af en konden gebruikt worden als leidraad voor de restauratoren.

Jan Dunselman in zijn atelier aan de Willemsparkweg, ca. 1900. Hij legt de laatste hand aan een statie voor de kerk van Nederhorst den Berg. Foto: Familie Dunselman.

'Houd de collectie bij elkaar'

Omdat ik de enige in de familie was die zich met schilderkunst bezighield, kreeg ik de taak om voor de kunstwerken die we aantroffen een bestemming te vinden. We hebben al het werk door drie deskundigen laten bekijken. Het unanieme advies was: 'Houd de collectie bij elkaar!' Uitgezonderd een paar tekeningen voor de privé-collecties van de erfgenamen, werd alles in 2000 ondergebracht bij museum 'Ons' Lieve Heer op Solder' in Amsterdam. Hier werd de collectie veilig in depot bewaard, maar er gebeurde verder niets mee. Bovendien had een groot deel van de collectie geen betrekking op de religieuze geschiedenis van Amsterdam,

Spoorzoeken in Rome

Interview met Vefie Poels en Hans de Valk

KDC

12

Het Paleis van de Congregatio de Propaganda Fide in Rome, waar kardinaal Willem van Rossum van 1918 tot 1932 woonde. Foto: Collectie KDC.

Dit voorjaar verscheen van de hand van dr. Vefie Poels de biografie van kardinaal Willem van Rossum (1854-1932), *De Rode Paus*, waar dertien jaar lang aan is gewerkt. Dit levensverhaal is om meer dan één reden fascinerend: het beschrijft het parcours van een Zwolse weesjongen die via de Redemptoristen kardinaal en hoofd van het Vaticaanse missiedepartement werd, waardoor hij de op twee na machtigste man in Rome werd. Tegelijk volgt het verhaal de groeiende betrokkenheid van de Nederlandse kerkprovincie bij de wereldkerk. Zo leest deze levensgeschiedenis van de kerkvorst als het verhaal van de erkenning van Nederlandse katholieken. Daarnaast beschrijft het boek hoe de missieactiviteiten tussen 1918 en 1932 een enorme vlucht namen dankzij het organisatietalent van Van Rossum als prefect van de Congregatie de Propaganda Fide.

Het bronnenoverzicht achterin de biografie maakt onmiddellijk duidelijk dat de exploratie van de Romeinse archieven cruciaal is geweest voor dit boek. De auteur heeft daarbij veel steun ondervonden van het gidswerk van Hans de Valk, een uitmuntend kenner van de Vaticaanse archieven. *Impressie* sprak met hen beiden over de rijkdom van deze archieven, zowel voor de biografie van Van Rossum als voor Nederlandse geschiedschrijving in een bredere context. Een niet onbelangrijke eerste kwestie is de vraag hoe je de weg vindt in deze archieven zonder te verdwalen.

Tekst: Hans Krabbendam | **Foto's:** Collectie KDC, Gerna Eggink, Vefie Poels

Had het boek ook geschreven kunnen worden zonder de bronnen in het Vaticaan?

Vefie Poels: 'Er was wel veel bekend over Van Rossum, maar zonder deze archieven hadden we niet geweten wat hij precies had gedaan, waar hij zijn stempel op drukte – letterlijk door al zijn aantekeningen op in- en uitgaande brieven – en welke spanningsbronnen hij tegenkwam of veroorzaakte. Zonder die gegevens waren zijn persoonlijke standpunten onzichtbaar gebleven en had ik niet concreet en overtuigend zijn initiërende en leidende rol kunnen aantonen.'

Er was een grondige voorbereiding nodig voordat Poels dit spoor kon betreden. Allereerst werd een precies overzicht gemaakt van de carrière van Van Rossum, waardoor duidelijk werd welke archieven van belang waren voor het onderzoek. Destijds was het gebruikelijk dat de toegang tot de Vaticaanse archieven verliep via het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome (KNIR). Daar werkte op dat moment historicus Hans de Valk. Die was decennialang bezig geweest in de Vaticaanse archieven om bronnen over Nederland op te sporen, te inventariseren en te publiceren. Het Vaticaanse Apostolisch Archief (voorheen Vaticaanse Geheime Archief) vormt het centrale gedeelte. De Valk legt uit hoe die collectie is opgebouwd: 'Je kunt het Vaticaanse archief zien als dat van een grote multinational met documenten van 1300 jaar en een omvang van 85 kilometer. Daarnaast heeft een aantal curieorganen een eigen archief, met eigen regels. Bovendien bevinden zich in Rome de generale archieven van een groot aantal orden en congregaties, die geen onderdeel uitmaken van de Vaticaanse archieven. Er bestaat dus geen algemene bezoekerspas, je moet elke collectie zelf benaderen om toegang te krijgen.'

De medewerking van het KNIR voor het onderzoek was van belang. Zij stelden Italiaanse aanbevelingsbrieven op voor Poels, waarmee toegang werd gevraagd tot de verschillende archieven. 'Tegenwoordig kun je ook rechtstreeks online toegang vragen tot het centrale archief. Een aanbevelingsbrief blijft een vereiste en als onderzoeker moet je minstens je onderzoeksmaster hebben afgerond. Zo beheersen ze de stroom onderzoekers. De studiezaal van het Apostolisch Archief kan 60 bezoekers aan, de meeste andere maximaal 15.'

Een schilderij van Willen van Rossum, dat is gemaakt door Jan van Delft, hangt in Vefie's kantoor op het KDC. 1930. Foto: Gerna Eggink.

Het KNIR was in 1904 opgericht om het onderzoek in de kort daarvoor geopende Vaticaanse archieven te faciliteren. Het is een centrale plaats met belangrijke bronnen voor de religieuze, culturele en politieke geschiedenis van Nederland die allerlei internationale dwarsverbanden zichtbaar maken. Dankzij de inspanningen van generaties medewerkers ter plekke zijn die bronnen geleidelijk ontsloten. De eerste directeur Gisbert Brom maakte een archiefgids om er de weg te vinden. Een aantal bronnedities in de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP)* volgde. Daaraan heeft Hans de Valk vijf delen toegevoegd tot en met de rapportages van de nuntiatur (de diplomatieke vertegenwoordiging van het Vaticaan in Nederland) tot 1935. Inmiddels zijn de elf delen *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-katholieke kerk in Nederland 1521-1914* gedigitaliseerd. Documenten vanaf de 16e eeuw zijn integraal uitgegeven, maar in de 19e eeuw werd de omvang zo groot, dat de documen-

ten kort worden samengevat. Nog steeds zijn de *RGP*-delen onmisbaar.

En hoe werkt het in de praktijk?

Vefie Poels: 'Om een goed beeld te krijgen van de stand van het onderzoek hebben we in 2009 een internationale expert meeting rond Van Rossum georganiseerd bij het Nederlands Instituut met gerenommeerde historici en archivariissen. Dat bleek een goede stap voor verder onderzoek in de Vaticaanse archieven. Ik wist op die manier welke archieven echt interessant waren, waarmee nog niet gezegd is dat ik er ook toegang toe kreeg. Sommige archieven, zoals die van de Penitentiaria en de Congregatie van de Religieuzen, bleven voor mij gesloten. En als ik dan wel toegang kreeg, moest ik niet teveel op de aanwezige archivariissen rekenen. Sommigen waren wel heel vriendelijk en gaven me aan waar ik zou kunnen kijken, maar vaak bleven ze heel formeel en lieten ze je het zelf maar uitzoeken aan de hand van vrij algemene inventarissen. En ze spreken meestal alleen Italiaans. →

Ook zijn de openingstijden van het Apostolische Archief en van het H. Officie (voorheen de Inquisitie, tegenwoordig Congregatie van de Geloofsleer) tot de ochtenduren beperkt en je mag maar drie aanvragen per keer indienen. Het advies is om een goed boek mee te nemen om de wachttijd te overbruggen. 'Ik had het geluk dat het archief van de Propaganda Fide tot het eind van de middag open is. Hier kon ik nog de sporen vinden van het organisatietalent van Van Rossum, ook op het gebied van de indeling van het archief. Toen hij in 1918 prefect werd, verbeterde hij de bedrijfsvoering en zorgde ervoor dat alle activiteiten goed werden gedocumenteerd en de paperassen beter gestructureerd werden opgeborgen. Onder zijn bewind verviervoudigde het aantal activiteiten. Hij zorgde dus voor een enorme toename van bronnen die voor mij een schat aan informatie bevatten.'

Bij elkaar opgeteld heeft Poels ruim zes maanden in de Vaticaanse archieven doorgebracht tussen 2008-2015, meestal twee keer per jaar twee weken. Ze had als bijkomend voordeel dat Hans de Valk na zijn pensioen als vrijwillige gids vaak mee kon. 'Onze beste ervaring was in het archief van de Redemptoristen. We kregen de sleutel van het archief en konden tot 11 uur 's avonds onderzoek doen. We hebben alles daarvan gezien en vonden bijvoorbeeld ook rekeningen van de kosten van de kardinaalscreatie en van de bijbehorende kleding, ook al stonden die niet in de inventaris. Het was bovendien een groot voordeel dat we daar mochten logeren. Het klooster ademde dezelfde sfeer als die van decennia geleden toen Van Rossum er nog rondliep.'

Hans de Valk kreeg vijftien jaar geleden bij uitzondering toegang tot het atoom-bomvrije depot van het Apostolisch Archief om een teruggevonden deel van het Haagse nuntiaturarchief te ordenen. Daar kun je zien dat de collectie verre van compleet is. Hij legt uit: 'Er zijn namelijk geen algemeen geldende voorschriften voor de vele curieorganen dat ze alles overdragen en ook hier geldt de regel dat ze hun bescheiden eerst zelf moeten ordenen voordat ze opgenomen worden. Dat is een behoorlijke hindernis en kostenpost. Dit is niet anders dan bij andere archieven. Dus praktische problemen vormen vaak een grotere hindernis dan de eventuele geheimzinnigheid. Al wordt het makkelijker naarmate je betere connecties hebt, zoals contact met de archiefleiding.' Maar er blijven

raadsels. Zo konden de twee Vaticaan-vorsers de archieven van de belangrijke Bijbelcommissie (waarvan Van Rossum voorzitter was) nergens vinden. Het is zoekgeraakt.

Ze digitaliseren wel, maar doen dat vooral om de origine- len te beschermen

De financiële ruimte is medeverantwoordelijk voor de beperkte toegankelijkheid. De Valk licht toe: 'Dit grote archief heeft maar een beperkt aantal medewerkers en een krap budget. Dankzij een legaat kon het depot van het Apostolisch Archief worden gebouwd. Omdat het belang van de dienst wordt afgeleid uit het aantal bezoekers, is er geen prikkel om bestanden te digitaliseren en online te zetten. Daarom mag je ook zelf geen foto's maken en betaal je 1 euro per pagina voor een kopie. Ze digitaliseren wel, maar doen dat vooral om de originelen te beschermen.'

Het archief hanteert tegenwoordig vergelijkbare termijnen als civiele instellingen, meestal 75 jaar, soms langer als het om persoonsarchieven gaat. Hans de Valk: 'Het Heilig Officie is inmiddels een voorbeeld van openheid, de stukken tot 1958 zijn in principe openbaar. Dat is anders bij de Penitentiaria. Daar bewaart men ook stukken over ontbinding van huwelijken en het 'geheime-zonden-register' van ingewikkelde of zware zaken die werden doorgestuurd naar Rome om te besluiten of er vergeving mogelijk was en welke boetedoening daarbij hoorde. Die banden blijven voor eeuwig gesloten, al kan je uit de begeleidende brieven in bijvoorbeeld het Propaganda-archief soms een indruk krijgen van waar die zaken over gaan. Het viel mij op dat in de negentiende eeuw het aantal gifmoorden in oost-Nederland opvallend groot was. Dat zou interessant zijn om uit te zoeken.'

De Valk geeft aan dat op dit moment de grootste beperkingen eerder aan de kant liggen van de onderzoekers dan aan de collectie. Om je onderzoek goed uit te kunnen voeren moet je veel talen be-

Vefie Poels en Hans de Valk voor het Collegio Urbano. Foto: Privécollectie Vefie Poels.

heersen, in ieder geval Italiaans, Frans, Latijn en Duits. De dominantie van het Engels werkt dubbel tegen. De jongere generaties beheersen die talen onvoldoende om de archiefstukken te kunnen lezen (al kan Google-translate uitkomst bieden, voegt Vefie Poels toe). Onder de gebruikers van de collecties zijn disproportioneel veel Italianen en Fransen. Je ontmoet ook onderzoekers uit de katholieke en gemissioneerde landen van het zuidelijk halfrond, want de Vaticaanse archieven vormen een belangrijke bron voor hun eigen geschiedenis. Echter, Italiaanse, Franse en Spaanse publicaties bereiken vaak de Engelssprekenden niet en die inzichten dringen daar dus niet door. Zo ontstaan er twee gescheiden wetenschappelijke werelden. Dat is misschien wel de voornaamste handicap die deze sporen koud laten worden.

Het KNIR heeft zich ontwikkeld tot een buitenvestiging van de Nederlandse universiteiten. Het basiswerk van de ontsluiting van archieven is daardoor op de achtergrond geraakt. Dat soort werk levert nauwelijks academische credits op, maar zonder dit werk worden er geen nieuwe archiefontdekkingen gedaan. Na de verschijning van een forse biografie kan de indruk ontstaan dat de mijn zijn belangrijkste schatten heeft prijsgegeven.

Is er nog voldoende over voor andere onderzoekers?

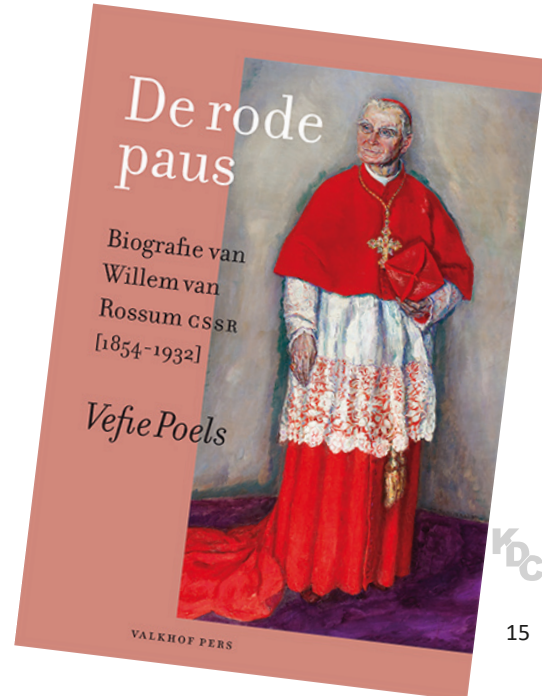
Vefie Poels moet lachen: 'De archieven bieden nog zoveel aanknopingspunten voor Nederlandse geschiedschrijvers. Zo zou het de moeite waard zijn om het archief van het H. Officie na te pluizen op zaken die Nederland raken, zoals ze ook in België hebben gedaan. En ook voor het archief van de Propaganda Fide is *De Rode Paus* gelukkig niet het laatste woord. Het geeft hopelijk goed weer hoe dit curieorgaan in elkaar steekt, maar het biedt niet de geschiedenis ervan. Het archief zit nog vol verhalen over koloniale gebieden.'

En Hans de Valk vult aan: 'Deze archieven bieden een andere blik op koloniale ontwikkelingen omdat het geen staatsarchieven zijn. Ik vond het verslag van de apostolische delegaat van Australië die in Java een tussenstop maakte en rapporteerde dat volgens de paters van de Indische missie de apostolisch vicaris zou hebben gezegd dat het hem tegenstond om priesters uit de inheemse bevolking op te leiden. Zo wordt het beeld echt genuanceerder.'

Wat is er nog meer te halen?

Voor de Nederlandse kerkgeschiedenis zijn bijvoorbeeld bisschopsbenoemingen van groot belang. De dossiers over de benoemingen zijn meestal verwijderd uit de bisdomsarchieven in Nederland, maar blijven wel in de Vaticaanse archieven bewaard. Verder is het goed nieuws dat onderzoekers niet helemaal naar Rome hoeven te reizen om sommige Vaticaanse bronnen te consulteren. Een groot aantal kopieën en afschriften van archivalia uit de vijftiende tot midden negentiende eeuw wordt bewaard in het KDC.

Trouwens ook in de Van Rossum-collectie in het KDC zitten talrijke bijzondere stukken die zijn secretaris Drehmanns in 1932 uit de nalatenschap van de Rode Paus heeft gehaald en naar Nederland gebracht. De bulk van de collectie betreft correspondenties met ordes en congregaties over heel Europa. Er zijn honderden, misschien wel duizenden, brieven van Van Rossum en zijn secretaris Drehmanns aan en van besturen van deze instituten. Ze laten zien hoe die congregaties werden bemoedigd en begeleid, maar ook gevormd en zo nodig bijgestuurd in hun beleid, bijvoorbeeld in de missies. Vooral de vrouwelijke religieuzen zijn goed vertegenwoordigd. Deze brieven zijn goed geordend en online te raadplegen. Bestudering van deze archivalia is de moeite waard,

Vefie Poels, *De Rode Paus. Biografie van Willem van Rossum CSSR [1854-1932]* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2021).

zeker omdat veel archieven van deze instituten in de oorlog verloren zijn gegaan. Daarnaast bevat de Van Rossum-collectie in het KDC correspondenties met allerlei Nederlanders in organisaties binnen en buiten de kerk, die aangeven hoe de netwerken werden opgebouwd en hoe de sporen naar Rome leidden. Deze brieven kunnen bijdragen aan het beantwoorden van de vraag waarom de Nederlandse katholieken zo braaf en volgzaam waren en hoe intensief de bemoeienis vanuit Rome en de clerus was. ¶

Nieuwsgierig geworden?

De rijke geschiedenis van het KNIR kan gelezen worden in: Hans Cools en Hans de Valk, *Institutum Neerlandicum MCMIV-MMIV. Honderd jaar Nederlands Instituut te Rome* (Hilversum: Verloren, 2004).

Wie niet naar Rome kan en toch de Vaticaanse archieven wil raadplegen kan terecht bij de digitale versie van de elf delen in de *RGP*-serie:

<http://resources.huygens.knaw.nl/romeinsebronnenkerkelijkageschiedenis>
 <<https://www.huygens.knaw.nl/resources/archivalia-in-italie-belangrijk-voor-de-geschiedenis-van-nederland/>>
 <<https://www.huygens.knaw.nl/resources/bescheiden-in-italie-omtrent-nederlandsche-kunstenaars-en-geleerden-in-italie/>>

Ook kunt u de *RGP* collectie in het KDC raadplegen. De collectie bevat voornamelijk afschriften en kopieën van documenten afkomstig uit diverse (met name Vaticaanse) archieven en bibliotheken te Rome, en daarnaast archieftekeningen en andere stukken betreffende het onderzoek naar de (kerkelijke) geschiedenis van Nederland vanaf de vijftiende tot het midden van de negentiende eeuw. Een deelverzameling fotokopieën en afdrucken van microfilms bestaat uit ongeveer de helft van voornamelijk Vaticaanse archiefstukken uit de periode 1814-1831, aansluitend bij een gepubliceerde analytische inventaris over deze jaren. Deze documenten hebben betrekking op de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden inclusief het huidige België en Luxemburg. Het gaat om documenten die in de gedrukte uitgave zijn samengevat.

Titus Brandsma: Hoogleraar

Portret van Titus Brandsma als hoogleraar van de KUN. Foto: Collectie KDC.

Dit artikel is een sterk verkorte weergave van: Jan Brabers, 'Brandsma als hoogleraar en rector', in: M. de Kesel, C. Lüthy, F. Wijsen (red.), *Titus Brandsma. Van held tot heilige*, dat zal verschijnen ter gelegenheid van de verwachte heiligverklaring van Titus Brandsma.

Tekst: Jan Brabers | **Foto's:** Collectie KDC, Rosemarijn Milo

Bijna 35 jaar stond het bronzen standbeeld van Titus Brandsma op een hoekje van een instituutgebouw in de Thomas van Aquinostraat, een van de drukste plekken op de campus van de Radboud Universiteit. Tienduizenden studenten gingen hem in de loop van de tijd voorbij, soms een blik werpend op de eveneens in brons gegoten begeleidende tekst *Titus Brandsma O.Carm. Hoogleraar te Nijmegen van 1923 tot zijn dood in Dachau 1942*. Na de sloop van grote delen van de Thomas van Aquinostraat in 2018 bevond het beeld zich een poos in een kist in een magazijn, maar sinds kort heeft het een nieuwe centrale en drukbezochte plaats gekregen: op de hoek van het Collegezalencentrum, uitkijkend op het Erasmusplein en het Pieter Bondamplein. Verspreid over de campus zijn in gebouwen overal wel portretten, borstbeelden of zelfs een enkel standbeeld van hoogleraren uit het verleden van de Radboud Universiteit te vinden, maar geen enkele staat op zo'n prominente, eervolle locatie als Titus Brandsma.

Het beeldje (het meet niet meer dan 132 centimeter) werd in 1985 onthuld bij gelegenheid van zijn zaligverklaring. Kunstenaar Gerard Mathot vereeuwigde Brandsma in de kledij van de Karmelietenorde: een pij met daaroverheen een mantel met schouderstuk en kap. Quasi achteloos heeft Titus zijn hoogleraarstoga over zijn linkerarm gedrapeerd; in zijn linkerhand houdt hij de hoogleraarshoofdband vast en in zijn rechterhand een boek – de drukbezette, haastige geleerde ten voeten uit.

Dit eerbetoon aan een van de grootste figuren uit het verleden van de Radboud Universiteit is slechts een academisch gekleurd snippertje van de wereldwijde devotie die Titus Brandsma sinds zijn overlijden in 1942 ten deel is gevallen. Zijn verzet tegen het virulente antisemitisme van Hitler-Duitsland, zijn pogingen om tijdens de bezetting het blazen van de katholieke pers zuiver te houden, zijn arrestatie, zijn lijden, zijn volharding en zijn gewelddadige dood in het concentratiekamp van Dachau spreken inmiddels bijna tachtig jaar tot de verbeelding. Een vaak onderbelicht aspect in het leven van Brandsma was zijn dagelijks bestaan als hoogleraar. Wat weten wij van professor Titus Brandsma als docent, onderzoeker en academisch bestuurder aan wat toentertijd de Rooms Katholieke Universiteit te Nijmegen heette?

Titus Brandsma behoorde tot de eerste lichting hoogleraren van de op 17 oktober 1923 geopende Katholieke Universiteit. Zijn benoeming kwam als een verrassing voor de karmelietenpater en zijn omgeving. Titus, als Anno Sjoerd geboren in 1881 nabij Bolsward en in 1898 ingetreden bij de Orde van de Karmelieten (bij welke gelegenheid hij zijn kloosternaam aannam), was sinds zijn studie en promotie tot doctor in de wijsbegeerte in Rome in 1909 voornamelijk docent aan het Filosoficum van zijn orde in Oss geweest. Hij verzorgde daar aan priesterstudenten lessen in onder meer filosofie, kerkgeschiedenis en sociologie. Andere bezigheden binnen en buiten zijn orde, zoals het oprichten van tijdschriften, het redigeren van kranten en het besturen van Friese culturele organisaties, slokten de resterende uren van zijn lange werkdagen op. Aan weten-

en Heilige

schappelijk onderzoek had Brandsma zich sinds zijn Romeinse promotie amper gewaagd. Toen in het voorjaar van 1923 de gedoodverfde kandidaat voor de Nijmeegse leerstoel 'wijsbegeerte' plotseling niet meer beschikbaar was, moest de geestelijk vader van de universiteit-in-wording, Jos. Schrijnen, op stel en sprong uitkijken naar een alternatieve kandidaat. Vermoedelijk kreeg hij van Jan Hoogveld, een collega-priester met wie Schrijnen de universiteit op poten zette, de naam van Titus Brandsma ingefluisterd. Met frisse tegenzin deed Schrijnen, die geobsedeerd was door de wetenschappelijke kwaliteit van kandidaat-hoogleraren van *zijn* universiteit, water bij de wijn en schonk de relatief onbekende Brandsma het benodigde krediet.

Voor een overtuigd katholiek en wetenschappelijk geschoold man als Brandsma betekende een benoeming tot hoogleraar aan de ambitieuze, jonge Katholieke Universiteit, waarop heel katholiek Nederland zijn ogen had gericht, een grote eer. Zij bood hem ook een kans. 'Het heeft werkelijk veel bekoorlijks voor me, dat ik me nu eens vrij op de wetenschap zal kunnen toeleggen, waarvan ik vooral de laatste jaren door allerlei bezigheden werd afgehouden', zo schreef Titus aan Johannes Hoogveld, nadat hij van zijn aanstaande benoeming had vernomen. De wens was de vader van de gedachte, zo bleek later.

Docent

Van alle 32 professoren en lectoren, verdeeld over drie faculteiten (Godgeleerdheid, Letteren & Filosofie Wijsbegeerte en Rechtsgeleerdheid) die in 1923 hun opwachting maakten, kreeg uitgerekend Titus Brandsma de meest omvangrijke, dat wil zeggen: langste, leeropdracht. Formeel luidde zij: 'geschiedenis der wijsbegeerte (behoudens die der Grieken en Romeinen), natuurfilosofie, natuurlijke godsleer, wijsbegeerte der geschiedenis, geschiedenis der mystiek, met name der nederlandse mystiek'. Van begin af aan verzorgde Brandsma wekelijks vijf colleges van een uur over uiteenlopende onderwerpen, voor een wisselend gehoor van studenten. Aanvankelijk stond zijn kathedraal in het Hoofdgebouw van de universiteit

aan het Keizer Karelplein, later in een lokaal bij zijn 'Instituut voor Geschiedenis der Nederlandse Mystiek' dat gevestigd was in de Universiteitsbibliotheek aan de Muchterstraat in de oude benedenstad. De onderwerpen van zijn voordrachten wisselden ieder jaar en kenden sterk onderscheiden thema's. In het academisch jaar 1924-25 bijvoorbeeld doceerde hij over 'Franse filosofen', 'de geschiedenis der wijsbegeerte in ons vaderland vóór de Hervorming', 'de mystiek der moderne devotie', 'historische methodeleer en wijsbegeerte der geschiedenis', en 'de bewijzen voor het Godsbestaan'. Elk volgend jaar bracht hij nieuwe onderwerpen voor zijn colleges aan en dat hield hij tot het einde vol. Een enkele keer liet hij zich leiden door de actualiteit. Zo hield hij in 1938-39 een collegereeks over 'Het nationaal-socialisme wijsgerig beschouwd'.

De docent Brandsma was dus van vele markten thuis. Maar de (geschiedenis van de) mystiek was zijn grote liefde. Op dit vlak kenden zijn collegeonderwerpen de grootste variatie én de hoogste kwaliteit. Zijn colleges over bijvoorbeeld Teresa van Avila, maar vooral ook over de Middelnederlandse spiritualiteit: Jan van Ruusbroec, Geert Groote, Thomas van Kempen, Pater Brugman, kregen bij studenten een goed onthaal, met name bij ouderejaars. Zijn stijl in deze colleges heette

zelfs bevlogen. Minder loffelijk waren de kritieken bij zijn voordrachten over bijvoorbeeld de ontologie, de kosmologie, en de moderne Duitse en Franse filosofen. Met zijn diep sonore stem – een opmerkelijke eigenschap voor een man zo klein van stuk als Brandsma – en zijn curieuze, aangeleerde Nederlands, met een mengsel van Friese en Brabantse accenten, was hij geen begenadigd spreker. Zijn wijsgerige colleges werden vaak saai en droog bevonden en leken ook niet altijd goed voorbereid. Dat laatste werd door studenten toegeschreven aan de versnipperde aandacht van Brandsma ten gevolge van zijn vele activiteiten 'buiten zijn eigenlijk professoraat', aldus de student André Munnichs in 1939.

Hoe druk ook, de karmeliet kwam bekend te staan om zijn oprechte belangstelling voor het wel en wee van zijn studenten. Hij was geen man met een pose van geleerdheid en bijbehorende distantie, maar heel gewoon en benaderbaar. In de jaarlijks uitgebrachte *Gids van de R.K. Universiteit* valt te lezen wanneer Brandsma spreekuur had, zoals in de jaren dertig lange tijd 'om halfnegen 's avonds, bij voorkeur op woensdag en zaterdag'. In de praktijk was zijn spreekuur 'onbeperkt' volgens André Munnichs. In zijn contact met studenten was Brandsma 'optimistisch', 'blijmoedig' en 'geïnteresseerd' – niet alleen in de studievorderingen, maar ook voor 'je leven, je persoon, je verlangens en idealen'. →

Brandsma ten midden van een groep studenten die lid waren van het Nijmeegs Studenten-corps *Carolus Magnus*. Foto: Collectie KDC.

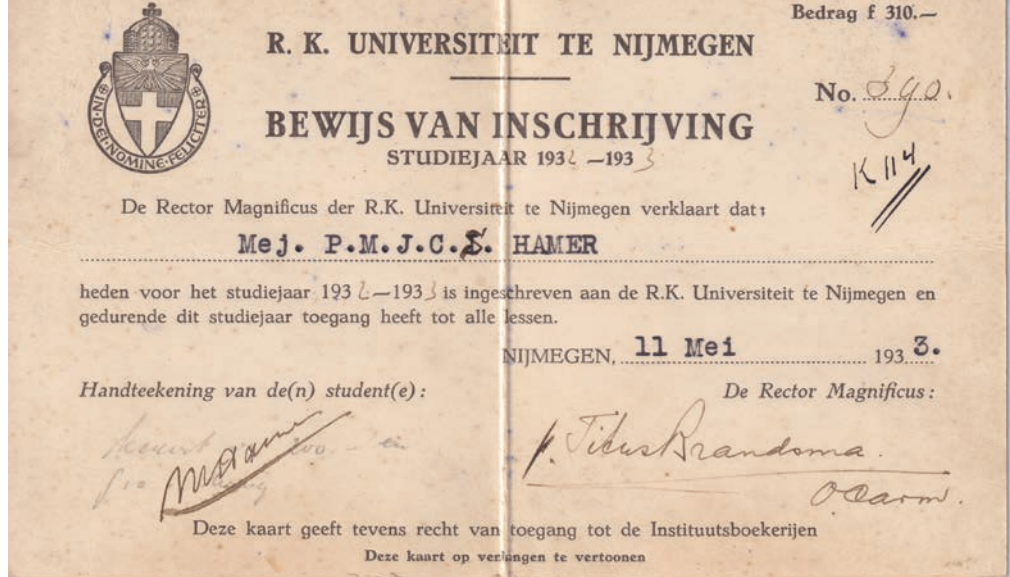

Onderzoeker

De bibliografie van Brandsma in zijn Nijmeegse periode telt zo'n 570 titels, een in omvang en variatie ontzagwekkend samenraapsel van krantenartikelen, lemma's voor de *Katholieke Encyclopedie*, voorwoorden in boeken van anderen, boekrecensies, gedrukte redevoeringen en preken, necrologieën en allerlei ander veelal kort werk, hier en daar afgewisseld met uitvoeriger en diepgaander studies. De onderwerpen waarover Brandsma schreef liepen al net zozeer uiteen als de onderwerpen die hij in zijn colleges behandelde. De beoefening van de geschiedenis van de Nederlandse mystiek, vroomheid en spiritualiteit genoot verre zijn voorkeur. Hij schreef er veel over, met name in kranten. Ook hield hij tot in alle uithoeken van het land voordrachten. Op 17 oktober 1932 verraste Brandsma vriend en vijand met zijn diesrede *Godsbegrip*, waarin hij na een uitvoerige, met voorbeelden gelardeerde inleiding over de historiciteit van godsbeelden, een eigentijds godsbegrip onder woorden trachtte te brengen. De rede kreeg aller wegen een goed onthaal, tot in protestantse kring toe, en is nadien diverse keren opnieuw uitgegeven, voor het laatst in 2008.

Buitengewoon verdienstelijk was zijn systematische aanleg van een verzameling kopieën van manuscripten en documenten van geestelijke en godsdienstige strekking uit de Middelnederlandse literatuur, afkomstig uit bibliotheken en archieven in geheel Europa. Brandsma begon ermee in 1927, op eigen houtje, slechts ondersteund door enkele elkaar opvolgende assistenten die hij uit eigen zak betaalde. De faculteit en de universiteit achtten zijn plannen onuitvoerbaar en te kostbaar. Zeven keer begeleidde Brandsma de totstandkoming van een proefschrift. Naar verluidt werd hij geducht als promotor, omdat hij streng was en het helemaal naar zijn zin wilde hebben.

Aan het wetenschappelijk gehalte van Brandsma's publicaties is in het verleden meer dan eens getwijfeld, ook tijdens zijn leven. Opnieuw moet de oorzaak worden gezocht in zijn veelvuldige en gevarieerde werkzaamheden buiten zijn professoraat, die hem niet 'den tijd en de geestelijke rust' gaven, nodig voor het voortbrengen van wetenschappelijke geschriften, aldus zijn naaste collega Ferdinand Sassen in 1939.

In de eerste jaren na de stichting van de universiteit in 1923 was het gebruikelijk dat alle nieuwe studenten zich persoonlijk aandienden bij de hoogleraren thuis. Tevoren al schreef de rector magnificus alle studenten persoonlijk in bij hun aanmelding aan de universiteit. Het door Titus Brandsma in zijn rectoraatsjaar ondertekende bewijs van inschrijving van Marthje Hamer, die in 1932-1933 begon aan een studie Engelse taal- en letterkunde, wordt nog altijd in familiekring bewaard. Foto: Privécollectie Rosemarijn Milo.

Brandsma was een slechte neezegger, heet het vaak. Op alle mogelijke plekken in het land hield hij lezingen, in alle mogelijke besturen nam hij zitting, door alle mogelijke verenigingen en stichtingen liet hij zich als adviseur voor het karretje spannen. Hoe bescheiden ook, een zekere ijdelheid was hem niet vreemd; hij liet het zich allemaal graag aanleunen, al moest hij er hard voor werken en was zijn agenda overvol. Omgekeerd pronkten al die katholieke instanties maar al te graag met een echte professor van de Nijmeegse universiteit in hun midden. In katholiek Nederland lagen mensen met enig publiek gezag eenvoudigweg niet voor het oprapen. Andere hoogleraren uit Nijmegen hadden eveneens vaak talrijke nevenfuncties, doorgaans binnen de katholieke zuil, maar vermoedelijk spande Brandsma de kroon. Hij was de recordhouder, als je dat zo kunt zeggen.

Enkele belangrijke nevenactiviteiten lagen direct of indirect in het verlengde van zijn hoogleraarschap. Zo had hij een grote bijdrage in de landelijke (her-)invoering van het afzonderlijke kandidaatsexamen in de wijsbegeerte in 1926. Ongeveer tegelijkertijd werd hij adviserend lid van het dagelijks bestuur van het in 1925 opgerichte Ruusbroecgenootschap, dat de studie naar de geschiedenis van de Nederlandse spiritualiteit en vroomheid wilde bevorderen. Voorts was hij oprichter en werd hij redactielid van *Ons Geestelijk Erf*, het uit 1927 daterende orgaan van dat

Vlaams-Nederlandse genootschap. Vanaf 1930 organiseerde Brandsma viermaal een tweejaarlijks congres over aspecten uit de geschiedenis van de Nederlandse vroomheid. Ook had hij de hand in de totstandkoming van *De Katholieke Encyclopedie*, een prestigeproject dat tussen 1933 en 1939 in 25 delen verscheen.

Rector Magnificus

In het academisch jaar 1932-33 bekleedde Brandsma het ambt van rector magnificus van de Katholieke Universiteit. Voor even was hij de eerste onder zijn gelijken. Dat was op zichzelf niets bijzonders. In beginsel kwam iedere hoogleraar een keer voor die erefunctie aan de beurt, voor de periode van een jaar. Bijzonder was wel dat juist in zijn jaar het onder studenten al langer sluimerend politiek en religieus radicalisme een hoogtepunt beleefde. Gedreven door een groeiende ontevredenheid ten gevolge van de economische crisis en een eveneens groeiende weerzin tegen het als te slap ervaren geestelijk klimaat binnen katholiek Nederland, werd door groepjes studenten openlijk geflirt met stromingen verwant aan het fascisme en het zogenaamde 'integralisme', een fanatieke, ongenaakbare vorm van katholicisme die kerk en clerus bekritiseerde en een volmaakte beleving van het geloof nastreefde. Er deden zich strubbelingen voor en enkele weinig frisse artikelen uit het studentenblad *Vox Carolina* vonden hun weg naar de landelijke pers, waarna berichten volgden over Nijmegen als centrum van rechts-radicalisme. Alle ogen waren op de rector magnificus gericht.

Die bleek tegen de druk opgewassen. Aan het einde van zijn rectoraat legde hij in zijn overdrachtsrede publiekelijk verantwoording af voor de gebeurtenissen en zijn reactie daarop. Brandsma schaamde zich 'eigenlijk wel een beetje' voor de studenten die Nijmegen in opspraak hadden gebracht. Hij had liever gezien dat het integralisme 'onze studentenkringen niet had beroerd en nog liever, dat deze bij die beroering er onontvankelijk voor zou zijn gebleken'. 'Maar men kan ook te veel verlangen', liet hij er op volgen. Gevaarlijk of verontrustend achtte hij de lokroep niet. 'Daar is mij de student van Nijmegen, als ik het geheel beschouw, te goed en te reëel, te ernstig zoekend naar het ware en het goede voor'. Na zorgvuldig beraad had Brandsma besloten niet over te gaan tot 'opzienbarende maatregelen van verweer of straf'. Hij had zich beperkt 'tot enkele strenge woorden', die door studenten werden beantwoord met 'beloften van niet-herhaling en beter inzicht'. Een schriftelijke vermaning was op zijn last in de *Vox Carolina* afgedrukt. Later, na de oorlog, werd hij geroemd om de wijsheid van zijn beslissing. Toen was inmiddels duidelijk dat het rechts-radicalisme sinds 1933 in Nijmeegse studentenkringen had afgedaan.

In de loop der jaren rees de statuur van Brandsma onder zijn collega's, zeker na zijn rectoraat in 1932-33. In de tweede helft van de jaren dertig behoorde hij tot wat je 'de gevestigde orde' zou kunnen noemen. Onder professoren durfde hij stilliger voor zijn mening uit te komen en zijn mening woog steeds zwaarder. Maar hij kon zich ook deerlijk vergissen. Bijvoorbeeld toen Theodor Baader, hoogleraar Germaanse taal- en letterkunde, in 1936 op de nominatie stond om rector magnificus te worden. Van deze Duitser – collega en vriend van Brandsma – ging het gerucht dat hij nationaalsocialistische sympathieën had. Geschrokken gelaste aartsbischop Jan de Jong, voorzitter van de Sint Radboudstichting, in stilte een onderzoek in naar de juistheid van dat gerucht. Uit dat onderzoek kwam met 'zekerheid' vast te staan dat de geruchten rond Baader uit de lucht waren gegrepen. Dat maakte de weg vrij voor zijn benoeming tot rector. Aartsbisschop De Jong had geen reden te twijfelen aan de juistheid van de conclusie van het onderzoek, want de auteur ervan was volkomen te goeder trouw: Titus Brandsma. Pas vier jaar later, toen Baader zich onder de Duitse bezetter openlijk bekende tot het nationaalsocialisme en zich als een

verrader van de Senaat ontpopte, bleek hoezeer Brandsma had misgetast.

Dit voorval, er deden zich er meer voor, toont eens te meer aan dat Titus Brandsma eerst en vooral een mens van vlees en bloed was, met goede én met zwakke eigenschappen. Brandsma was een buitengewoon hard werkend hoogleraar, die veel en gevarieerd doceerde en publiceerde, talloze voordrachten hield en zijn studenten wilde begrijpen. Zijn bijdrage aan de bestudering van de Middel nederlandse mystiek en spiritualiteit was ontegenzeggelijk van belang. Over het wetenschappelijk gehalte van zijn werk bestond niettemin soms twijfel. Wellicht liet hij dat wezenlijke aspect van het professoraat toch al te vaak ondersneeuwen door andere bezigheden – iets waarvan hijzelf goed doordrongen was. De kleine, bescheiden karmelietenpater maakte indruk als leidende figuur, als bepalend gezicht van de Katholieke Universiteit en als intellectueel voorman van de katholieke gemeenschap. Zijn vastberaden verzet tegen onrecht, zijn opkomen voor zwakkeren, zijn bereidheid om zijn leven te geven voor het goede, ware en schone dwingen nog altijd respect af. Dat standbeeld van Titus Brandsma staat niet zomaar op een centraal gelegen punt op de campus. ¶

Stoet van hoogleraren bij gelegenheid van de diëns natalis. Van voor naar achter zijn te zien: N. Christen (pedel), prof. Baader, prof. Cornelissen, prof. van Ginneken, prof. Drerup, prof. Brandsma, prof. Pompen, prof. Brom en prof. Hoogveld. Foto: Collectie KDC.

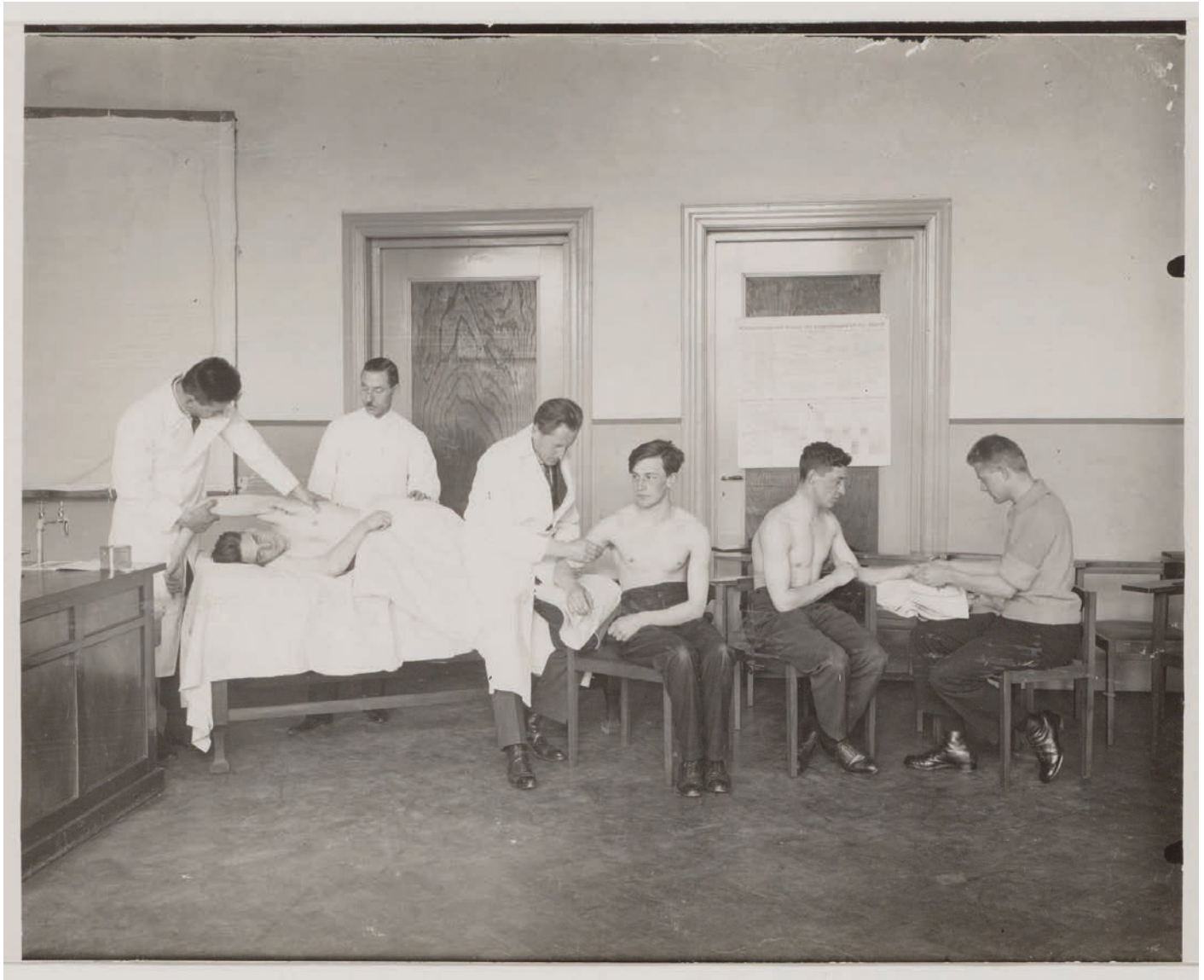

Natie boven geloof

Ideologische strijd op de Amsterdamse

KDC

20

Studenten van de Amsterdamse Academie voor Lichamelijke Opvoeding krijgen les in sportmassage. Foto: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

Op 26 april 1927 opende de Academie voor Lichamelijke Opvoeding (ALO) in Amsterdam officieel haar deuren. Het was een gebeurtenis van nationale betekenis. De opening werd verricht door prins Hendrik, de echtgenoot van koningin Wilhelmina. De oprichters hadden de ambitie om van de ALO een nationaal opleidingsinstituut voor gymnastiekonderwijzers, sporttrainers, jeugdleiders en fysiotherapeuten te maken. Waarom vonden zij dat belangrijk? Welke visie hadden de bestuurders op de missie van de ALO en op Nederland? En welke plaats was er voor religie op een nationaal instituut? Uit de richtingstrijd die ontstond tussen twee van de oprichters en de eerste rector blijkt dat religie een splijtzwam was op de academie, maar dat minder ideële motieven in discussies ook een rol speelden.

Tekst: Jelle Zondag | **Foto's:** Collectie ALO, Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

Eenheid in verscheidenheid

Gymnastiek was in de tweede helft van de negentiende eeuw als facultatief vak opgenomen in de Wet op het Lager Onderwijs en als verplicht vak in de Wet op het Middelbaar Onderwijs, maar de daadwerkelijke invoering bleef op veel scholen achter. Ook een gedegen opleiding voor gymnastiekonderwijzers ontbrak. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de publieke belangstelling voor lichamelijke opvoeding toe, mede omdat gymnastiekonderwijzers de militaire, medische en maatschappelijke voordelen ervan vocaal bepleitten. Een opleidingsinstituut moest het vakgebied en de docenten volgens voorstanders vooruit helpen.

Academie voor Lichamelijke Opvoeding

De oprichting van de Amsterdamse academie was het werk van Hendrik Deelen (1893-1957), Christiaan Pieter Gunning (1886-1940) en Karel van Schagen (1894-1972), die elkaar kenden uit de Amsterdamse opvoedings- en onderwijswereld. Deelen was een voormalig beroepsmilitair, onderwijsinspecteur en leider bij de Amsterdamse afdeling van de Nederlandse Padvindersvereniging. Gunning was eveneens actief bij de Amsterdamse padvinderij en oprichter en rector van het Amsterdams Lyceum, waar Van Schagen gymnastiekdocent was. Samen zaten de mannen in het bestuur van het Nederlands Jeugdleiders Instituut, dat zij in 1921 hadden opgericht.

Deelen, Gunning en Van Schagen wilden van de ALO een nationaal opleidingsinstituut maken voor gymnastiekonderwijzers, sporttrainers, jeugdleiders en fysiotherapeuten. Zij boden studenten hiertoe een driejarige opleiding aan die de bevoegdheid verschafte om les te geven in het middelbaar onderwijs en die de mogelijkheid bood aanvullende bevoegdheden te behalen in jeugdwerk en medische vakken. Het curriculum bestond uit de vakken filosofie, psychologie, pedagogiek en didactiek, de theorie en praktijk van gymnastiek, atletiek, spel en sport, en lessen over medische onderwerpen, zoals eerste hulp bij ongelukken, sportmassage, fysiologie, anatomie en bewegingsleer.

De drie oprichters zagen Nederland als een religieus pluriform land. Gunning was een telg uit een prominent protestants geslacht van opvoeders en predikanten. Met Van Schagen was hij actief voor de Amsterdamse Maatschappij voor Jongemannen, de Nederlandse pendant van de protestantse jongerenbeweging Young Men's Christian Association. Deelen ging school op het Canisius College in Nijmegen, waar de katholieke elite haar opvoeding kreeg. Hij zette zich in voor samenwerking tussen de neutrale en katholieke jeugdbeweging, maar ondervond daarbij van beide kanten verzet.

Op de Amsterdamse academie wilden de mannen ruimte bieden aan studenten

van diverse levensbeschouwelijke richtingen. De invloed van levensovertuiging werkte volgens hen zo sterk door in de opvoeding dat het 'onmogelijk en ongewenscht' was dit onderscheid te verdoezelen. In praktijk betekende dit dat de vakken over de betekenis van de (lichamelijke) opvoeding – filosofie, psychologie, pedagogiek en didactiek – werden aangeboden in drie 'paedagogische richtingen': neutraal, protestants-christelijk en rooms-katholiek. De theorie en praktijk van de sportieve activiteiten waren volgens de oprichters niet levensbeschouwelijk geladen en werden maar op één wijze gedoceerd.

Gunning, Deelen en Van Schagen gingen uit van de opvatting dat de diverse stromingen binnen de ALO ook een gedeeld nationaal doel hadden – de versterking en verdieping van 'het Nederlandsche Nationale Volksbewustzijn' – en dat vruchtbare samenwerking in de academie hierdoor mogelijk was. Eenheid in verscheidenheid was hun devies.

Marktaandeel

De nadruk van de ALO-oprichters op levensbeschouwelijke verscheidenheid werd mede ingegeven door economische motieven. In de jaren twintig openden in diverse Nederlandse steden vergelijkbare instituten hun deuren. Den Haag kende vanaf 1924 een Christelijk Instituut voor de Lichamelijke Opvoeding en in Tilburg werd in hetzelfde jaar het R.K. Centraal Instituut tot vorming van Leerkrachten in de Gymnastiek (CILG) opgericht. Met name in de katholieke zuil was er vanaf de oprichting van de Amsterdamse academie verzet tegen het instituut. Het episcopaat achtte de ALO niet katholiek genoeg en zag propagandabrochures vol staan met afkeurenswaardige 'Duitsche import-afbeeldingen van naaktcultuur'. De oprichter van het CILG, Huub Nijsten (1871-1933), stond een katholieke manier van lichamelijke opvoeding voor, met nadruk op (katholieke) karaktervorming en een minder exclusieve focus op het fysieke.

De ALO- en CILG-oprichters wilden de katholieke studenten voor hun instituut winnen en benadrukten hiertoe hun religieuze identiteit en pluriformiteit. Kees van Tilborg, die de geschiedenis van het CILG optekende, ziet in de strijd tussen Amsterdam en Tilburg echter vooral een 'ordinaire concurrentiestrijd', die draaide om marktaandeel en die weinig met levensbeschouwing te maken had. In praktijk verschilden beide opleidingen nauwelijks van elkaar.

De meerderheid van de studenten van de Amsterdamse academie was niet confessioneel. In het studiejaar 1926-1927 waren er op de ALO 34 studenten, waarvan er twee katholiek waren en acht protestants. Twee jaar later was het aantal studenten gegroeid naar 61 en waren er zes katholiek en vier protestants.

Verslappend en verdelend sectarisme

De eerste rector van de ALO was Gerrit Nieuwenhuis (1877-1931). Nieuwenhuis had een ander beeld van Nederland dan de oprichters van de academie, met minder ruimte voor levensbeschouwelijke verscheidenheid. Na zijn aanstelling leidde dit verschil van inzicht tot een hoogoplopend conflict tussen de rector en Deelen en Gunning. →

Portret van Gerrit Nieuwenhuis, circa 1915.
Foto: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

Foto's uit H.L.F.J. Deelen en K.H. van Schagen, *De Academie voor Lichamelijke Opvoeding* (1925), een propagandabrochure voor de Amsterdamse ALO.

Nieuwenhuis maakte in de jaren voor zijn aanstelling carrière als onderwijs-ambtenaar in Nederlands-Indië. Daar maakte hij zich hard voor de invoering van een nieuwe taalonderwijsmethode die het de Aziatische bevolking makkelijker moest maken het Nederlands onder de knie te krijgen. Deze methode – het zgn. ‘Nieuw taalonderwijs’ – was vanuit Nederlands oogpunt een succes. In Indië ontstond een lokale bovenlaag van artsen, ingenieurs, bestuursambtenaren en onderwijzers die goed Nederlands sprak en een bredere bevolkingslaag daaronder die de taal van de kolonisator in ieder geval passief beheerste.

Nieuwenhuis had ook ideeën over het belang van lichamelijke opvoeding in een koloniale maatschappij. In 1917 bood hij het gouvernement hierover de nota ‘Lichamelijke Opvoeding en Onderwijshervorming in Nederlandsch-Indië’ aan en in de jaren hierna maakte hij in artikelen en lezingen propaganda voor de thematiek. Zijn inspanningen trokken de aandacht van Gunning, die Nieuwenhuis ontmoette op de boot tussen Nederland en Nederlands-Indië en in de koloniaal ambtenaar een geschikte rector zag.

Als leidsman van de academie was Nieuwenhuis belast met het verschaffen van voorlichting over de ALO en de lichamelijke opvoeding in bredere zin.

In deze propaganda plaatste hij de betekenis van zijn vakgebied in een verstrekkend imperiaal perspectief. In brochures ageerde hij tegen het ‘verslappend, verdeelend sectarisme’ en de partijstrijd in de samenleving, die ondermijnend werkten op de kracht van het land. Die kracht had Nederland volgens de rector hard nodig om haar invloed in Nederlands-Indië te behouden. Geïnspireerd door de Duitse geschiedfilosoof Oswald Spengler (1880-1936) beweerde hij zelfs dat de ondergang van de Westerse beschaving dreigende was en behoud van de koloniale invloedssfeer cruciaal om dit te voorkomen.

De verdeeldheid in de samenleving zag Nieuwenhuis weerspiegeld in de levensbeschouwelijke opsplitsing van de academie, waaraan volgens hem een einde moest komen. Nog geen jaar na zijn aanstelling ontvouwde hij dit plan in een hervormingsnota *Wijzigingen in den opzet der Academie V. Lich. Opvoeding*. De rector vond een medestander in Abraham Dudok van Heel (1871-1936), een bestuurslid van de academie die in een eigen nota aan de Raad van Toezicht betoogde dat er binnen het instituut geen ruimte moet zijn voor godsdienstige versnippering.

Geen man uit één stuk

De uiteenlopende visie op Nederland, de plek van religie in de samenleving en de ruimte voor levensbeschouwelijke verscheidenheid op de ALO leidde tot een hoogoplopend conflict tussen Nieuwenhuis en Dudok van Heel enerzijds en Deelen en Gunning anderzijds. De strijd werd vooral gevoerd achter de schermen, waar zij de Raad van Toezicht bestookten met brieven en nota's.

Persoonlijke motieven speelden in de discussies minstens zo'n belangrijke rol als inhoudelijke argumenten. Deelen achtte Nieuwenhuis ongeschikt als rector van de Academie, omdat deze, zo schrijft hij de voorzitter van de RvT, ‘geen man [is] uit één stuk’. De frase was een verwijzing naar een veroordeling van de homoseksualiteit van Nieuwenhuis, die voor ex-legerofficier Deelen, en veel van zijn tijdgenoten, een probleem was. Ook kwalificeerde hij de rector als ‘slordig, vergeetachtig en praatziek’. In een andere notitie beschreef hij Dudok van Heel als een ‘anti-papist’ die werd gedreven door eerezucht.

Nieuwenhuis stelde zich op zijn beurt evenmin diplomatiek op. Het optreden van Deelen in een eerder conflict omtrent de positie van een van de docenten kwalificeerde hij als ‘zwak’, terwijl hij de RvT verder schreef weinig belang te hechten aan de wensen en opvattingen van de oprichters en docenten. Dudok van Heel betoogde dat het vooral aan Deelen te wijten was dat de katholieke campagne voerden tegen de Amsterdamse academie en stelde dat de oprichter naar buiten toe niet meer moest optreden als woordvoerder van het instituut.

De discussie werd uiteindelijk beslecht in het voordeel van Nieuwenhuis en Dudok van Heel. In het voorjaar van 1930 sprak de RvT het onbeperkte vertrouwen in de rector uit, waarnaar Deelen en Gunning de ALO met stille trom verlieten. Nieuwenhuis voerde hierna de gewenste wijzingen door, maar kwam een jaar later bij een noodlottig auto-ongeluk om het leven.

Splijtzwam

De discussies over de ideologische koers van de ALO laten zien dat religie op de academie een splijtzwam was. Aanvankelijk was het instituut opgezet naar het pluriforme natiebeeld van oprichters Deelen en Gunning, maar hun visie botste met de anti-verzuilingsopvattingen van eerste rector Nieuwenhuis. Diens nationale en imperiale visie kreeg op de ALO uiteindelijk de overhand, hoewel hij zelf de vruchten van zijn overwinning niet meer kon plukken. Katholieke studenten konden na de richtingenstrijd vooral op het instituut in Tilburg terecht. ¶

Verder Lezen

Jelle Zondag (1985) promoveerde op 26 mei aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een proefschrift over de geschiedenis van sport en lichamelijke opvoeding in Nederland. Voor zijn promotieproject deed hij onderzoek in de archieven en collectie van het KDC. Een publieksboek, getiteld ‘Volkskracht. Sport, lichamelijke opvoeding en de versterking van Nederland, 1880-1940’, verschijnt bij Uitgeverij Boom en is hier te bestellen: https://www.boomgeschiedenis.nl/zoeken/100-10137_Volkskracht

Contact: zondag.jelle@gmail.com

Piet Gerrits

Oosterse invloeden in de Heilig Land Stichting

Ook voordat er digitale snelwegen waren aangelegd, was de wereld steeds kleiner aan het worden. Fysieke afstanden hoefden geen obstakels voor ontmoeting te zijn. Verschillende windstreken wisten elkaar te vinden. Eén van de meest bewust opgezochte initiatieven om het oosten naar het westen te brengen vond aan het begin van de twintigste eeuw plaats toen katholieke opvoeders het Heilig Land dichtbij de Nederlandse gelovigen wilden brengen. Ze slaagden daar op spectaculaire wijze in en legden de authenticiteitsstandaard hoog. Eén van de hoofdrolspelers was de kunstenaar Piet Gerrits, van wie talrijke ontwerptekeningen, voor o.a. de Cenakelkerk, in het depot van het KDC liggen opgeslagen.

Tekst: Jan Willemsen | **Foto's:** Collectie KDC, Jan Willemsen

Na 1900 kwam het religieus toerisme naar Palestina goed op gang. Dit land werd door de christenen, zowel katholieken als protestanten, het Heilig Land genoemd. Het doel van een pelgrimstocht was het bezoeken van de heilige plaatsen in Palestina. Het maken van een pelgrimstocht kreeg een krachtige impuls dankzij de verbetering van het openbaar vervoer. Reizigers konden gebruikmaken van treinen en luxe passagiersboten in plaats van karossen en vrachtschepen. De reistijd werd korter en de reis aangenamer. De aanleg van de spoorlijn van Jaffa naar Jeruzalem in 1892 heeft er veel aan bijgedragen om het land open te stellen voor toeristen.

Pelgrimsreizen naar Palestina

Alleen de welgestelden konden zich een pelgrimsreis permitteren. Het patriarchaat Jeruzalem zag de pelgrims graag komen en ontving hen met open armen. Franse paters assumptionisten waren in 1882 naar Jeruzalem gekomen om de pelgrims te ontvangen en rond te leiden. De paters assumptionisten streefden immers een hereniging van de Oosterse kerk met de Westerse kerk na. De Congregatie van de Priesters van Onze Lieve Vrouw Hemelvaart (AA), zoals de officiële naam van de congregatie luidde, was in 1845 gesticht te Nîmes. De assumptionisten specialiseerden zich in het geven van onderwijs en →

Afbeelding bovenaan: Overzicht van het beoogde Bijbels Openluchtmuseum. Foto: Collectie KDC.

het organiseren van bedevaarten. De congregatie had zich in 1915 in Nederland gevestigd en vormde samen met België in 1923 een zelfstandige provincie. De paters werkten als missionarissen in Congo (Zaire) (1929), in Brazilië (1946), in Nieuw-Zeeland (1952), in Madagaskar (1954), in Libanon (1950-1958) en in Palestina.

Diep geraakt door de heilige plaatsen waar Jezus geleefd had, keerden de pelgrims terug naar huis om verslag uit te brengen van hun ervaringen. Het dagelijks leven op het platteland van Palestina werd door hen geromantiseerd. In Palestina woonden rond 1900 voornamelijk Bedoeïenen, Arabieren en Syriërs. Het werd op gezag van de pelgrims gebruikelijk om mensen uit de tijd van Jezus af te beelden in de kleding van de boerenbevolking in het Palestina van 1900. Gegevens over het uiterlijk en de kleding van Jezus, zijn ouders en volgelingen ontbraken immers. De armoede van de Bedoeïenen, rondtrekkende Arabieren in de woestijnen van Palestina, Transjordanië en Syrië, ontging de pelgrims.

Kapelaan Suijs

In 1903 ging kapelaan Arnold Suijs uit Waalwijk mee op een pelgrimstocht van de paters assumptionisten naar het Heilig Land. Hij was op 23 december 1870 geboren te Nuland, studeerde aan het Bisschoppelijk Seminarie Beekvluit in St. Michielsgestel en het grootseminarie te Haaren. Op 30 mei 1896 ontving hij de priesterwijding in de St. Janskathedraal. Op 14 november 1898 benoemde de bisschop van 's-Hertogenbosch hem tot kapelaan in de parochie H. Johannes de Doper in Waalwijk. Als kapelaan was hij altijd druk bezig met het leven van Jezus van Nazareth. Hij nam 33 jaar oud in 1903 deel aan de XXVe Pèlerinage Populaire de Pénitence à Jérusalem van de paters assumptionisten. Suijs was de enige Nederlander onder de 180 deelnemers. Vanuit Jeruzalem maakte hij dagtochtjes naar de heilige plaatsen.

Het plan 'Het Heilig Land'

Palestina had een grote indruk op Suijs gemaakt. Hij was ervan overtuigd geraakt dat het Heilig Land door zijn heilige plaatsen, landschap en bevolking als het ware een vijfde evangelie vormde, waardoor men de vier evangelies beter kon begrijpen en het leven van Jezus veel dichterbij kon benaderen. Suijs was van mening dat mensen Jezus meer zouden beminnen als zij hem beter zouden leren

kennen. Dit bracht hem tot de idee om het verhaal van de historische Jezus te vertellen door de heilige plaatsen na te bouwen in Nederland.

Terug in Waalwijk stelde Suijs een plan op voor een bedevaartspark met zowel een reconstructie van de heilige plaatsen als ook een Heilig Hartbasiliek, een 'Internationale Vredesbasiliek van het Goddelijk Hart' als een katholieke tegenhanger van het Vredespaleis in Den Haag, dat in 1903 gereedgekomen was. Hij gaf zijn plan de naam *Het Heilig Land*. Hij wilde mensen in zijn park de sfeer laten proeven van het land Palestina zoals het was ten tijde van Jezus zodat zij het Nieuwe Testament beter zouden verstaan. Het leven van Jezus speelde zich af in zijn geboorteplaats Bethlehem, in Nazareth waar hij dertig jaar woonde, in Kafarnaüm, van waaruit hij rondtrok om zijn boodschap te verkondigen en in Jeruzalem waar hij gestorven is. De levensweg van Jezus werd zo in één park samengevat, van wieg tot graf tot hemelvaart.

Zij moesten in het park persoonlijk kennis maken met de evangelieverhalen

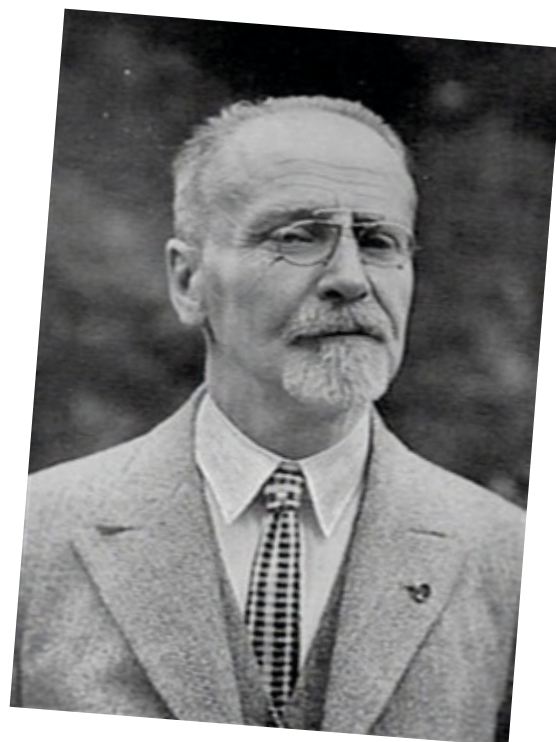
Het devotionele aspect van het bedevaartspark stond bij Suijs meer voorop dan een museale functie. Het ene doel sloot het andere echter niet uit. Hij wilde met zijn park de inhoud van het geloof verdiepen door de verhalen van het Oude en Nieuwe Testament te visualiseren in mooie gebouwen en afbeeldingen. Als geen ander begreep hij dat de katholieken van zijn tijd grotendeels op het platteland woonden en sterk verbonden waren met de landbouw, de veeteelt en de visserij. Dat was zijn doelgroep. Zij moesten in zijn park persoonlijk kennis kunnen maken met de evangelieverhalen. Ook Jezus woonde als timmerman bijna zijn gehele leven in de buurtschap Nazareth in een agrarische omgeving. Hij was een jongen van het platteland, niet van de stad. Zijn eerste volgelingen waren vissers, veehouders en landbouwers.

De eerste Nederlandse Pelgrimsreis naar Palestina

Suijs was tijdens zijn bezoek aan Palestina zo onder de indruk geraakt van het land dat hij besloot om in 1905 zelf een pelgrimstocht naar het Heilig Land op te zetten. Onder de deelnemers bevonden zich architect Jan Stuyt (1868-1934) en de kunstenaar Piet Gerrits (1878-1957), die Suijs had leren kennen bij de Katholieke Kunstkring De Violier in Amsterdam.

De pelgrimsreis naar Palestina had grote gevolgen. Tijdens deze reis sloten de drie heren een verbond om de heilige plaatsen na te bouwen in Nederland op basis van het plan *Het Heilig Land* van kapelaan Suijs. Hij werkte na terugkeer zijn plan concreet uit.

Jan Stuyt en Piet Gerrits beloofden in Jeruzalem hem te steunen bij de uitvoering van zijn plan. Stuyt was bereid om de Heilig Hartbasiliek te ontwerpen en Piet Gerrits om zich te gaan verdiepen in het leven van Jezus en de bevolking van Palestina. Hij was gefascineerd geraakt door dit mooie land met zijn Arabische bewoners. Twee Nederlandse priesters hebben hem in Palestina aangeraden om nog eens terug te komen om zich te verdiepen in de cultuur en de gewoonten van de plaatselijke bevolking. Dit waren pastoor Adriaan Smets van El Hosson en de witte pater Nico van der Vliet, docent aan het Grieks-Melchitisch seminarie St. Anna te Jeruzalem.

De architect Jan Stuyt was een van de meest productieve kerkbouwers van Nederland. Foto: Jan Willemsen.

Een mozaïek voorstellend de derde val van Christus onder het kruis, de negende statie van de kruisweg voor het begraafpark van de Heilig Land Stichting. Foto: Jan Willemsen.

El Hosson

Smets had net een nieuwe kerk in El Hosson gebouwd en vroeg Piet Gerrits om muurschilderingen aan te brengen in zijn kerk die het katholieke geloof meer toegankelijk voor zijn parochianen, voornamelijk Bedoeïenen, moesten maken. Piet was daartoe bereid, maar ging eerst terug naar Nederland om zich voor te bereiden op een langdurig verblijf in Palestina. Op 23 mei 1906 vestigde hij zich in El Hosson. Hij sloot vriendschap met de plaatselijke bevolking, tekende veel en kreeg opdrachten schilderijen aan te brengen in diverse kerkjes en kapellen in het bisdom Jeruzalem. Hij maakte zich zo verdienstelijk dat hij in 1908 tot ridder werd geslagen in de orde van het Heilig Graf van Jeruzalem.

In 1911 waren de voorbereidingen voor een devotiepark zover gevorderd dat kapelaan Suijs de Stichting Heilig Land oprichtte om zijn plan uit 1905 te kunnen realiseren. Zijn vrienden werden benoemd tot artistiek adviseurs van het stichtingsbestuur.

In juni 1913 presenteerde Stuyt zijn ontwerp voor de Cenakelkerk, een ronde kerk met een betonnen koepel, genoemd naar de avondmaalzaal. Hij had zich laten inspireren door de centraal-bouw van de Aya Sophia in Istanbul,

door de oriëntaalse architectuur in Palestina en door de denkbelden van de liturgische vernieuwings-beweging, die de Eucharistieviering centraal stelde en de gelovigen daar actief aan wilde laten deelnemen. In plaats van de langgerekte zaalvorm kwam de cirkelvorm in de gunst van een nieuwe generatie kerkbouwers. Het voordeel van een ronde kerk was dat de gelovigen een goed zicht op het altaar hadden.

In zijn oriëntaalse Cenakelkerk, ontworpen als een neobyzantijnse en neoromaanse koepelkerk, zag Stuyt het hemelse Jeruzalem, de stad van eeuwige vrede, gesymboliseerd. De pastorie en het naastgelegen zusterklooster kregen een oosterse uitstraling door witgepleisterde gevels en platte daken. Piet Gerrits decoreerde de Cenakelkerk van boven tot onder met mozaïeken en wandschilderingen waarvoor hij zijn in het Palestijnse dorp El Hosson gemaakte tekeningen van gebouwen en portretten van Bedoeïenen gebruikte. Zijn wandschilderingen in de Cenakelkerk geven het oriëntaalse beeld van het Heilig Land, zoals Piet Gerrits dat indertijd zag, goed weer.

Jan Stuyt en Piet Gerrits legden vervolgens naast de Cenakelkerk in 1915 een devotiepark aan met de heilige

plaatsen Bethlehem en Nazareth en een begraafplaats met de Via Dolorosa, de Calvarieberg Golgotha en het Heilig Graf uit Jeruzalem. Piet Gerrits ontwierp op de begraafplaats graven zoals die in Palestina gebruikelijk waren. Hij metselde rondom de graven muurtjes van Kuradersteen met een hoge achterwand waarin een gedenksteen met de naam van de overledene en een religieus beeld of reliëf aangebracht konden worden.

Zo vormde het oosten de artistieke inspiratiebron voor de geloofsbeleving in het westen. Piet Gerrits absorbeerde tijdens zijn langdurige verblijf in Palestina het landschap, de gebouwen, de mensen, het licht en de lucht om de bezoekers van het park zo dicht mogelijk bij de tijd van Jezus te brengen. Zijn kunstwerken hebben een eeuw later nog niets ingeboet aan zeggingskracht. ¶

Verder Lezen

Jan Willemsen is auteur van het boek *Het Heilige Land van Piet Gerrits. Kerkelijk kunstenaar in Palestina en Nederland*, uitgegeven door Valkhof Pers (Nijmegen 2014). Het boek is verkrijgbaar bij de uitgeverij en in de boekhandel.

Pantoffelheld

Column Wiek

Van mijn vrouw moet ik nieuwe pantoffels kopen. Mijn grote tenen steken eruit. Dat is niet zo gek, na al meer dan een jaar thuiswerken. ‘Het is geen gezicht’. Nou, als ik online moet vergaderen trek ik altijd netjes eerst mijn schoenen aan.

Zelfs bij ‘pantoffels’ moet ik meteen aan het KDC-archief denken. Beroepsmisvorming. Dat komt omdat daar niet alleen papieren bewaard worden, maar ook spullen. Voorbeeld: het brilletje van Alphons Ariëns. Ik zie daar niet meteen iemand op promoveren, maar als hij heilig wordt verklaard (en dat schijnt te gaan gebeuren) houden we er wel mooi een relikwie aan over!

Zo ook de pantoffels van kardinaal Van Rossum. Als ik dan toch nieuwe moet, dan zulke als er in de collectie-Van Rossum bewaard worden. Kardinaal Van Rossum is, om zo te zeggen, voor mij de pantoffelheld van de maand. Waarom dat zo is leest u wel elders in deze Impressie. Held op sokken, zou je ook kunnen zeggen, want zijn sokken bewaart het KDC ook – daar zitten overigens óók gaten in. Ik houd het maar op pantoffelheld.

Op het KDC had kardinaal Van Rossum een alomtegenwoordigheid die op zich al voldoende zou moeten zijn voor een heiligverklaring. Een gigantisch portret en zijn bidstoel op de kamer van de bibliothecaris-biograaf, een Van Rossum-tentoonstelling met, ja hoor: zijn pantoffels en sokken-met-gaten, en een in kardinaal ornaat aangeklede paspop – jarenlang kon ik niet om de man heen. En nu ik al meer dan een jaar thuis werk, wil ik zulke pantoffels, want ik mis die kop. Ik wil een relikwie van onze pantoffelheld. ¶

↑ De pantoffels, die ook sandalen voor pontificalia werden genoemd, van Kardinaal Van Rossum. Foto: Collectie KDC.

← Een paar rode katoenen pontificaalkousen van kardinaal Van Rossum. Foto: Collectie KDC.

Radicale politici en hun snorren

Ontdekkingen van een stagiair in het PPR-archief

V.l.n.r.: Peter Lankhorst, Ria Beckers, onbekend, Bram van Ojik en Bas de Gaay Fortman op de fiets tijdens een vrolijke, zomerse en milieuvriendelijke PPR-campagne. Foto: Collectie KDC.

Tekst: Björn Speckschoor | **Foto's:** Collectie KDC, Ramses Peters

In 1973, vier jaar na de opening van het KDC, bood Michel van Hulten deze instelling zijn archief aan. Een opmerkelijke stap voor een man in de kracht van zijn leven – hij was 43 jaar – maar Van Hulten had toen reeds bewezen zowel een voortvarend als een zelfbewust persoon te zijn die de projecten waaraan hij zich verbond serieus nam. Eén van deze projecten was de Politieke Partij Radikalen (PPR), een politieke partij die in 1968 mede door hem in het leven was geroepen. Het was misschien niet geheel toevallig dat hij zijn archief, met voornamelijk stukken over deze partij, aanbood in hetzelfde jaar waarin zijn politieke loopbaan een voorlopig hoogtepunt bereikte door zijn benoeming tot staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Den Uyl.

Radicale keuzes

De motivatie van Van Hulten om het KDC zijn archief aan te bieden – en de reden waarom het KDC het aanvaardde – was de stevige wortels van de PPR onder de katholieken, hoewel het geen katholieke partij was. De meeste PPR-leden van het eerste uur – waaronder Van Hulten – waren lid geweest van de Katholieke Volkspartij (KVP), waarbinnen zij de christen-radicalen vleugel hadden gevormd. Na de Nacht van Schmelzer in 1966 en de daarop volgende Tweede Kamerverkiezingen in 1967 waren zij in toenemende mate teleurgesteld geraakt in de behoudende koers van deze partij. In 1968 traden zij daarom uit de KVP om samen met enkele protestantse dissidenten uit de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) een nieuwe →

partij op te richten. De oprichters van de PPR wensten dat hun partij niet zoals de KVP en de ARP gebonden was aan een bepaalde geloofsrichting, maar wel dat zij een politiek bedreef die meer in overeenstemming was met de wortels van het christelijke geloof – het evangelie – dan deze zogenaamde confessionele partijen.

Van meet af aan stelde de PPR zich open voor iedereen, christen en niet-christen, die zichzelf net als de partij nadrukkelijk aan de progressieve linkerzijde van het politieke speelveld plaatste. Al snel slaagde zij er ook in steeds meer mensen aan te trekken van buiten de christen-radicalen kring waaruit haar oprichters afkomstig waren. Dit waren mensen uit allerlei maatschappelijke groepen, waardoor de aanvankelijke katholieke nestgeur van de partij snel afnam. De band tussen het KDC en de PPR bleek echter bestendig. Andere vedettes van de PPR, zoals Erik Jurgens, Leo Jansen, Gerard van Pijkeren en Tine Jager-van Lonkhuyzen, volgden, soms na zachte aandrang van Van Hulten, diens voorbeeld. Vanaf 1975 begon het partijbureau archiefstukken bij het KDC onder te brengen, waarmee het KDC feitelijk de vaste archiefbewaarplaats van de partij was geworden. Dit proces waarbij personen en partijorganen afzonderlijk stukken overdragen weerspiegelt het typische decentrale karakter van de partij.

De PPR wenste geen getuigenispartij te zijn. Zij zocht samenwerking met andere partijen en deinsde er niet voor terug deel te nemen aan de regering. Door deze instelling ontpopte de PPR zich in de jaren zeventig tot een kleine, maar invloedrijke speler binnen de Nederlandse politiek. Met de Partij van de Arbeid (PvdA) en Democraten '66 (D66) vormde zij in 1973 samen met de KVP en de ARP het kabinet-Den Uyl, waaraan zij

twee ministers en een staatssecretaris (Van Hulten) leverde. Daarna zakte het zetelaantal terug naar 2-3 zetels en verlegde de PPR haar koers enigszins door speerpunten te maken van milieubescherming en de emancipatie van maatschappelijk gemarginaliseerde groepen. Op deze terreinen vond zij geestverwanten in enkele andere kleine, progressieve partijen: de Communistische Partij van Nederland (CPN), de Evangelische Volkspartij (EVP) en de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP). Met deze partijen fuseerde de PPR uiteindelijk in 1990 tot GroenLinks. Niet alle PPR-leden volgden hun partij in dit proces, zo maakte Jurgens in de tussentijd de overstap naar de PvdA en Van Hulten naar D66, zonder overigens afstand te doen van hun oude idealen. Anderen verlieten de politiek, maar bleven maatschappelijke actief voor vluchtelingen, minderheden, in de vredes- en milieubeweging. Zo waaiden de PPR-leden uit over de samenleving.

Reünie

In 2018 besloten enkelen van de oude club een reünie bijeen te roepen in Dronten, de plaats waar de PPR vijftig jaar eerder was opgericht. Meer dan honderd oud-leden gaven aan deze oproep gehoor. Op de bijeenkomst werden contacten hersteld, maar naast nostalgie was er ruimte voor reflectie en bezinning op wat de PPR tijdens haar bestaan had bereikt en wat daarvan nog restte. De meeste deelnemers onderschreven de conclusie dat de idealen van de PPR niets aan relevantie hadden ingeboet en dat het jammer was dat hun idealen in de vergetelheid raakten. Nog tijdens de reünie werd daarom een groep gevormd die onderzocht hoe hun politiek-maatschappelijke erfgoed onder de aandacht gebracht zou kunnen worden. Het KDC was weer een logische partner.

Het onderzoeksproject

De inspanningen van deze projectgroep zijn niet vruchteloos gebleven. Er is inmiddels een team van vijf jonge historici gevormd onder leiding van Marieke Oprel en Christoph van den Belt – medewerkers van de afdeling Politieke Geschiedenis van de RU – dat onderzoek doet voor een boek aan de hand van vier thema's: ongelijkheid, milieu, vrede en participatie, waarin geanalyseerd wordt hoe de PPR haar idealen formuleerde en probeerde te verwezenlijken in samenwerking met andere maatschappelijke bewegingen en politieke partijen.

Het KDC ondersteunt de projectgroep en het onderzoeksteam in hun activiteiten. Een belangrijke voorwaarde om dit project te laten slagen is het aanvullen van de collectie en het verbeteren van de inventaris. Voor dit doel trok het KDC een stagiair aan.

Stage in het souterrain

Als student Geschiedenis aan de RU had ik het KDC al een keer eerder bezocht voor een onderzoekcollege, waarvoor ik een paper moest schrijven over het Bisschoppelijk Mandement van 1954. De mooie studiezaal en de vriendelijke medewerkers hadden toen een positieve indruk bij mij achtergelaten en op basis daarvan dacht ik reeds een redelijk beeld van het instituut te hebben. Bij mijn nieuwe kennismaking met het KDC en een blik achter de schermen heb ik dit beeld toch enigszins moeten bijstellen. Ik zal niet liegen, mijn eerste indruk van de archiefafdeling waar ik te werk werd gesteld was prozaïsch: een souterrain met tl-verlichting waar medewerkers met papier schoven, dozen vouwden en stukken lichtten. Naarmate ik bij het werkproces betrokken raakte, leerde ik wat er allemaal bij komt kijken om een collectie toegankelijk te maken. Als historicus raakte ik steeds meer geïntrigeerd door de historische schatkamer waarin ik verzeild was geraakt. Bovendien werkten het enthousiasme en de werklust van mijn collega's aanstekelijk.

Ik leerde al snel het verschil in kwaliteit van inventarissen opmerken. De PPR-inventaris was eerder een magazijnlijst: een lange lijst zonder structuur, waarin alle stukken beschreven zijn in de volgorde waarin ze in de kast waren aangetroffen. Om hier een inventaris van te maken, moest ik alle losse beschrijvingen in een rubriekenschema onderbrengen. Bij dit proces – waarvoor ik eerst een rubriekenschema moest ontwerpen – werd

Opening van het PPR-symposium op de Radboud Universiteit in februari 2020, met mr. Dilia van der Heem, oud-Tweede Kamerlid PPR. Foto: Ramses Peters.

'T ZIT WEL SNOR

MET DE RADICALEN

Kamerleden die tot de 'radicalen' behoorden, droegen allemaal een snor. Charles Boost, *De Tijd*, 1967. Copyright Opland, c/o Pictoright Amsterdam 2021.

van mij verwacht dat ik iedere beschrijving controleerde en zo nodig verbeterde. Het einddoel was een overzichtelijk geheel waarin alle documenten beknopt maar zo volledig mogelijk waren beschreven. Dit maakt het selecteren van bruikbaar bronnenmateriaal voor de onderzoeker zo gemakkelijk mogelijk. Gezien de omvang en complexiteit van het PPR-archief – zo'n 30 strekkende meter – was ik niet in staat deze klus alleen te klaren. Onder begeleiding van Andreas Caspers, medewerker van het KDC, leerde ik de kneepjes van het archiefvak. Zo heb ik al in een vroeg stadium meegerekregen dat mijn opleiding tot historicus een valkuil kon worden. Als archiefmedewerker probeer je zoveel mogelijk het overzicht over het archief te behouden, terwijl je als historicus je al snel verliest in alle stukken die door je vingers gaan en gaat verbazen over de mensen van wie deze stukken afkomstig zijn.

Snorren

Gelukkig was er zo af en toe tijd voor bezinning en kwam de historicus in mij ook aan zijn trekken. Aangezien het gedachtegoed en de politieke praktijk van de PPR uitgebreid aan bod zullen komen in het boek dat op stapel staat, beperk ik mij tot wat luchtige zaken, want ook bij de PPR was niet alles ernst. Deze vondsten boden mij een inijkje

in de partijcultuur. Zo deelden veel oprichters van de partij – in meerderheid heren – een bijzondere voorliefde voor de snor. Veel van hen hadden in de maanden voorafgaand aan de oprichting van de PPR een snor laten staan, vlak voordat zij als radicaal uit de kast waren gekomen. De pers meende daarom zelfs dat een snor opgevat kon worden als een eerste fase van radicalisering. Toen Jo Cals in de zomer van 1967 na een vakantie weer in het openbaar verscheen met een snor, was dat dan ook groot nieuws.

Mogelijk duiden de snorren erop dat de heren van de PPR een tikkeltje ijdel waren. Gelukkig ontbrak het hen niet aan humor en zelfspot. Een causerie waarin de partij in 1972 haar kandidaten voor de Tweede Kamerverkiezingen voorstelde, besteedde uitgebreid aandacht aan hun snorren, vooral aan die van lijsttrekker Bas de Gaay Fortman en die van nummer twee Jurgens. Als het meest onderscheidende kenmerk van Van Hulten – nummer drie op de lijst – werd het ontbreken van een snor genoemd. Overigens leert het stuk ons meer over het uiterlijk van de kandidaten dan enkel hun gezichtsbehaaring. Enkele voorbeelden: de ogen van De Gaay Fortman 'doen denken aan het blauw van de Zambiaanse hoogvlak-

ten' en Jurgens bezat een volle haarbos en had daarom nog geen pet nodig. Ook andere wetenswaardigheden passeerden de revue. De kandidaten die 'altijd zitten te zaniken over overbevolking' hebben gezinnen met een kindergemiddelde 'dat ruim ligt boven het door de Club van Rome toegestane peil – al blijft het onder de normen van die andere club van Rome'.

Woordspelingen

Die overbevolking zou enkel leiden tot slechtere milieumomstandigheden en de PPR was de partij in Nederland die zich juist zou inzetten voor een beter milieu. In de verkiezingscampagnes keerde daarom regelmatig de fiets terug als het parapedaardje van de PPR voor milieuvriendelijkheid. De partij presenteerde zich hiermee als een PPRogressive partij, zoals de PPR indertijd spelde. Deze woordspeling komen we nog veel vaker tegen in het archiefmateriaal. De creatievelingen lieten geen gelegenheid onbenut om de letters 'PPR' in elke nieuwe projectnaam te verwerken. De lokale afdelingen van de partij publiceerden krantjes die namen droegen zoals *PePeR*, *PPRik* en *PPRikkel*. De vrouwenafdeling begon ooit als de werkgroep PPRo-emanipatie en schreef een nota met de titel 'VrouwenPPRaat'.

Al deze werkgroepen en afdelingen binnen de partij moesten we op de een of andere manier in ons rubriekenschema plaatsen. Bij de archiefwerkzaamheden heb ik geleerd dat het maken van een dergelijke indeling soms kunstmatig kan aanvoelen, omdat de PPR vaak niet zo gestructureerd werkte als de inventaris doet geloven. Ik zie een inventaris daarom nooit meer als een vanzelfsprekendheid, maar als een voortdurend proces waarbij de archivaris constant aanpassingen maakt en andere afwegingen moet nemen. Op de vraag 'Is de inventaris af?' wordt daarom binnen het KDC stevast geantwoord met 'bijna'.

Wie zoals ik het voorrecht heeft gehad om het gehele archief van de PPR in te zien, proeft de sfeer en drijfveren van de stuk voor stuk gevatte en geëngageerde persoonlijkheden die midden in de samenleving stonden en de kwesties die zij wilden verbeteren. Er ging een nieuwe wereld voor mij open en het gaf me veel voldoening dat ik met dit stageproject een bijdrage kon leveren aan het onderzoek naar deze intrigerende groep. Het onderzoeksproject zal ik in ieder geval met belangstelling blijven volgen. ¶

KDC vernieuwt database katholieke migrantengemeenschappen

Op het terrein van zowel religie als migratie is er in de afgelopen decennia in Nederland veel veranderd. Regelmatig verschijnen rapporten om de ontwikkelingen in kaart te brengen en te duiden. Toch is er maar heel weinig bekend over wat zich op het snijvlak van deze twee thema's bevindt: de gemeenschappen van christenmigranten. Om tegemoet te komen aan de vraag naar betere onderzoeksgegevens stelt het KDC nu de vernieuwde database met katholieke migrantengemeenschappen beschikbaar.

Tekst: Anneloes van Kuijk | **Foto:** Ramses Peters

Foto hierboven: Anneloes van Kuijk op het KDC, met op de achtergrond de vernieuwde database katholieke migrantengemeenschappen. Foto: Ramses Peters.

Wie iets te weten wil komen over katholieken in Nederland met een migratieachtergrond, komt niet heel ver. Onderzoekers stuiten al snel op een gebrek aan basale gegevens en primaire bronnen. We kunnen zelfs niet bij benadering inschatten om hoeveel mensen het gaat. Waar degelijk onderzoek ontbreekt, kunnen maatschappelijke ontwikkelingen niet goed worden gesignaleerd en geduid. Beleid kan dan ongewenste gevolgen hebben voor groepen in de samenleving die over het hoofd worden gezien. Zowel vanuit onderzoeks- en erfgoedinstellingen als de katholieke migrantengemeenschappen groeit daarom de behoefte om de kennis, ervaringen en primaire bronnen uit dit deel van de Nederlandse samenleving beter zichtbaar te maken. Het raakt immers aan veel actuele

vraagstukken. Zoals kerkopbouw en ontkerkelijking, culturele diversiteit en inclusiviteit, immigratie en inburgering, en het vastleggen van erfgoed. Maar voordat we aan betere gegevens kunnen komen, moet eerst in kaart worden gebracht welke migrantengemeenschappen en organisaties er eigenlijk zijn. De overzichten die momenteel voorhanden zijn, hebben allemaal hun beperkingen en zijn soms deels gebaseerd op andere onvolkomen overzichten. Verouderde gegevens blijven zo in leven. De overdracht van de database van vijftig katholieke migrantengemeenschappen van het Nijmeegs Instituut voor Missiewetenschappen (NIM) was voor het KDC aanleiding om te investeren in een actuele opzet, aansluitend op de huidige onderzoekbehoeften.

Katholieke migranten in Nederland: ontbrekende cijfers

De samenstelling van de Nederlandse bevolking wordt bijgehouden door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), aan de hand van enkele vaste kerngegevens. Migratieachtergrond is er daar één van, maar religieuze gezindheid niet. Van de 4,3 miljoen migranten die ons land in maart 2021 telde, weten we dus niet of ze bij een religieuze gemeenschap zijn aangesloten. Het CBS peilt religieuze gezindheid wel afzonderlijk, maar net als andere onderzoeksinstellingen zoekt het CBS naar nieuwe criteria, vraagstellingen en indelingen. Want hoe meet je hoeveel mensen 'rooms-katholiek' zijn in tijden waarin mensen zich minder snel verbonden voelen met kerkelijke instituten, waarin een groeiende variatie is aan geloofsgroepen, en waarin religie steeds meer wordt geduid in termen van individuele zingeving? Het CBS gaat uit van zelftoeschrijving – het meet tot welke geloofsgroep respondenten zichzelf rekenen - en heeft in 2019 daarvoor een nieuwe antwoordcategorie opgenomen, namelijk 'internationale christelijke kerken, zoals Grieks of Russisch Orthodox'. De cijfers laten echter niet aflezen hoe r.-k. migranten zichzelf zien: als lid van een internationale kerk - of als onderdeel van de rooms-katholieke kerk? Al met al laten de CBS-statistieken gestage lijnen van secularisering zien. Terwijl in 1960 nog 80% van de Nederlanders zichzelf tot een christelijke kerk rekende, was dat in 2019 gedaald naar 46%. Het merendeel, 20% van alle Nederlanders, noemt zichzelf rooms-katholiek.

In 2018 nam het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) de kerkelijke deelname en gelovigheid van christenen onder de loep. Het rapport *Christenen in Nederland* wijdde een apart hoofdstuk aan migrantenkerken en concludeerde dat het "alleen al qua omvang een steeds belangrijkere geloofsgroep in Nederland aan het worden is". Die omvang liet zich echter lastig bepalen. De onderzoekers moesten het doen met verouderde inventarisaties en grove schattingen en kwamen zo op een aantal van 1 miljoen christenmigranten, waarvan het merendeel katholiek. Dit – wankel – cijfer wordt, bij gebrek aan beter, nog altijd gehanteerd in recentere onderzoeken en beleidsstukken.

Dat de katholieke migrantengemeenschap in Nederland in omvang zal toenemen, lijkt op basis van immigratietrends wel een logische verwachting. Met uitzondering van Europa neemt wereldwijd het aantal katholieken toe. Tegelijkertijd ontvangt Nederland immigranten uit steeds meer verschillende landen. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) berekende in 2020 dat we per jaar meer dan 200.000 immigranten ontvangen, uit meer dan 220 landen. Polen en andere lidstaten van de voormalige Sovjet-Unie, Syrië en Ethiopië/Eritrea voeren de lijst aan.

Een andere bron van informatie is Samen Kerk in Nederland (SKIN), de landelijke belangenorganisatie voor christenmigranten. SKIN is voortgekomen uit het netwerk waarmee de protestantse christenmigranten zichzelf zo'n twintig jaar geleden hebben georganiseerd en heeft nog altijd sterke banden met de PKN. Hoewel SKIN steeds meer christenmigranten uit andere denominaties trekt, zien we nog niet alle katholieke gemeenschappen terug in de online database van SKIN.

Van de 41 migrantenparochies antwoorden in 2019 slechts negen op de vragen die KASKI hen voorlegde.

Een derde ingang is de ledenadministratie van de Nederlandse r.-k. kerkprovincie. Veel migrantengemeenschappen vallen onder de Nederlandse bisdommen, zodat hun leden meetellen in de landelijke totaalcijfers. Onderzoeksbureau KASKI zet die cijfers jaarlijks op een rij. Inzoomen op de migrantengemeenschappen zelf is lastiger. Van de 41 migrantenparochies die bij de bisdommen staan geregistreerd (naast de 625 territoriale parochies), antwoorden in 2019 slechts negen op de vragen die KASKI hen voorlegde. Samen met de zestien andere gemeenschappen die het jaar ervoor hadden gereageerd, komen 25 gemeenschappen in beeld. Van de andere zestien is niets bekend.

Hebben de bisdommen met die 41 parochies alle migrantengemeenschappen in het vizier? Cura Migratorum, de r.-k. organisatie voor multiculturele vraagstukken, zegt desgevraagd voldoende zicht te hebben op de grotere migrantengemeenschappen, inclusief de oosters-katholieke kerken die in Nederland zijn gevestigd. De contacten beperken zich noodgedwongen echter tot die met de 'oude bekenden'. Met het wegvallen van de fondsen voor Cura Migratorum in 2004 is veel expertise verdwenen, evenals de organisatorische ondersteuning. De bezuiniging was aangegrepen om de integratie van de migrantengemeenschappen in de territoriale parochies te bevorderen, maar de bisdommen hadden zich daar niet voldoende op kunnen voorbereiden. De organisatie bestaat momenteel uit vertegenwoordigers van de bisdommen Haarlem-Amsterdam, Utrecht en Rotterdam, onder voorzitterschap van de laatstgenoemde.

Naar een vernieuwde database

Het eerste – en tot nu toe enige – onderzoek dat een gedegen beeld geeft van de katholieke migrantengemeenschappen in Nederland, is van onderzoekers van het Nijmeegs Instituut voor Missiewetenschappen (NIM) en het KASKI uit 2006: *Een gebedshuis voor alle volken*. Om antwoord te krijgen op de vraag hoe toekomstbestendig deze gemeenschappen zijn, maakten ze een analyse van de destijds vijftig grootste gemeenschappen. De database die het onderzoek opleverde, werd tot 2018 up-to-date gehouden door het NIM en daarna overgedragen aan het KDC.

In de afgelopen jaren zijn er in ons land meer migrantengemeenschappen bijgekomen, evenals nieuwe onderzoeksvraagstukken. Daarnaast is de privacywetgeving veranderd. Drie redenen waarom de 'NIM-database' bij het KDC in een nieuwe jas is gestoken. Een groep deskundigen die zowel beroepsmatig als persoonlijk nauw bij katholieke migrantengemeenschappen betrokken zijn - waaronder de onderzoekers van de NIM-database en vertegenwoordigers van SKIN en Cura Migratorum - bevestigde tijdens een consultatie het belang van een nieuwe database. Ze zagen het ook als een logische taak voor het KDC, vanwege de waarde voor het onderzoek naar het maatschappelijk-katholieke leven. Het past ook mooi bij de oorspronkelijke missie van de Radboud Universiteit, waar het KDC deel van uitmaakt: de maatschappelijke emancipatie van katholieken in Nederland. →

Jorge Castillo Guerra
Frans Wijsen
Moniek Steggerda

Een gebedshuis voor alle volken

*Kerkopbouw en kadervorming in rooms-katholieke
allochtonengemeenschappen*

Wat beoogt de database?

De KDC-database staat ten dienste van onderzoekers, beleidsmedewerkers, journalisten en belangstellenden. Het wil hen in staat stellen een snel overzicht te verwerven en een eigen populatie te selecteren voor verder onderzoek. De database is breed opgezet. Het WRR-rapport van 2020 laat zien hoe divers de huidige groep van migranten is en dat indelingen als allochtoon versus autochtoon of westerse versus niet-westerse herkomst al lang achterhaald zijn. Migrantengemeenschappen voelen zich onder zulke noemers dan ook zelden thuis. Ook onderzoekers hanteren verschillende termen, indelingen en definities. De KDC-database gooit het net daarom wijd uit. Onder de noemer 'internationale

diversiteit' omvat het geloofsgemeenschappen met duidelijk herkenbare - en nog altijd actuele - lijnen naar talen, culturen, bevolkingsgroepen en/of liturgieën van buiten Europees Nederland. Wel behoren ze allemaal tot de r.-k. gemeenschap; inclusief de oosters-katholieke kerken, en migrantengroepen uit de Oudkatholieke kerk en de charismatische beweging.

De KDC-database probeert ook de kleinere geloofsgroepen te vangen. Ze spelen mogelijk een grote rol in de kerkopbouw en maatschappelijke integratie. Het WRR-rapport laat zien hoe beweeglijk de migrantenwereld is en stelt: "De grote verscheidenheid naar herkomst en de kortere verblijfsduur

In Een gebedshuis voor alle volken geven onderzoekers van het NIM en KASKI een portret van vijftig rooms-katholieke migrantengemeenschappen in Nederland.

van immigranten maken het samenleven ingewikkelder, vooral in buurten, scholen en verenigingen. Er is ook een risico van versplintering, van het uit elkaar vallen van de samenleving in tal van kleinere groepen die houvast zoeken in hun eigen identiteit en met de ruggen naar elkaar komen te staan". Religie biedt dat houvast en kan zowel verbinden als scheiden. Het komt in het WRR-rapport echter niet aan bod.

Naast geloofsgemeenschappen bevat de KDC-database ook maatschappelijke organisaties van en voor r.-k. migranten. Het onderscheid is vaak niet zo scherp te trekken. Het kerkelijk leven, waar jonge gezinnen actief aan deelnemen, omvat als vanzelfsprekend onderlinge hulp op allerlei vlakken. Onderzoek van bureau Verwey-Jonker uit 2020 illustreert de grote maatschappelijke waarde daarvan, zelfs voor een moderne wereldstad als Rotterdam. Het beschrijft hoe 176 organisaties op levensbeschouwelijke grondslag (waarvan 21% rooms-katholiek, inclusief de r.-k. migrantengemeenschappen) dé basis vormen voor de sociale samenhang in deze stad. Het berekende ook de marktwaarde van al het maatschappelijke vrijwilligerswerk dat gezamenlijk wordt verzet: maar liefst 330-365 miljoen euro.

Tellen we dit alles op bij de constatering van het CBS dat religie in ons land, ondanks de seculariseringsstatistieken, "nog steeds een onderscheidende factor is voor diverse facetten van de leef-situatie", dan zien we dat er nog veel onderzoeksvragen open liggen. De verwevenheid tussen kerk en samenleving is onmiskenbaar; en de geloofsgemeenschappen en hun organisaties vormen de concrete schakels ertussen. Juist het perspectief vanuit migrantengemeenschappen kan helpen om vraagstukken rond religie en migratie in een ander daglicht te zien. ¶

Wilt u meehelpen?

- Staat uw gemeenschap of organisatie goed vermeld? Vraag uw gegevens op!
- Uw gemeenschap of organisatie toevoegen? Vul de vragenlijst in!
- Meedenken? Neem contact op met: anneloes.vankuijk@ru.nl

Een leven lang nieuwsgierig

Otto S. Lankhorst tussen bronnen en boeken

Tekst: Chris Dols | Foto: Dick van Aalst, Radboud Universiteit

Het grootste deel van de erfgoedcollecties van de Radboud Universiteit bestaat uit papier en haast niemand is beter op de hoogte van de grote waarde ervan dan boekhistoricus Otto S. Lankhorst. Bij zijn pensionering eind 2020 verscheen een boek met de beste artikelen die hij tot op dat moment publiceerde over boek- en leescultuur onder de titel *Nieuwsgierigheid is mijn bedrijf*. Chris Dols, conservator Radboud Erfgoed van de Universiteitsbibliotheek en voormalig collega, sprak met deze toonaangevende boekhistoricus over zijn leven, werk en toekomstplannen.

Een leven lang tussen de boeken, wat is daar zo fascinerend aan?

Het zijn niet zozeer boeken die mij specifiek fascineren, maar veel eerder verschillende soorten historische bronnen en dus óók boeken. Een eeuwenoud boek in handen houden is bijzonder en iets soortgelijks geldt bijvoorbeeld voor een plakkaat van het Rode Kruis uit de Tweede Wereldoorlog dat ik ooit tegenkwam in het archief van de Broeders van Joannes de Deo. De grote Haarlemse drukker Enschedé vervaardigde een typografisch hoogstandje in zo'n woelige tijd. Zó mooi, dat ik daar wel even stil van word.

Wie heeft je op dat spoor van de historische bronnen en de daarmee samenhangende verhalen gezet? Wie waren je leermeesters?

Ten eerste Willem van Gent, mijn leraar geschiedenis op de middelbare school in Deventer, die het vak boeiend maakte door meeslepend te vertellen en daarbij grote historische lijnen wist te verbinden met ter zake doende details. Als tweede is dat Anton Koch, bibliothecaris van de wetenschappelijke Athenaeumbibliotheek in Deventer, die mij als vakantiekracht introduceerde in de wondere wereld van de oude drukken. Vervolgens historicus Jan Roes, KDC-directeur in de jaren 1969-2003 en sinds 1994 tevens hoogleraar (een portretfoto van Roes staat in de boekenkast bij Otto, red.). Hij liet mij als tweedejaars student op zijn instituut wat geld bijverdienen. Daar kreeg ik gedurende twee tot drie jaar voor het eerst intensief te maken met het bibliotheekwerk. Later zette hij mij onder meer op het spoor van het BKNP-project (zie kader-tekst). En als laatste Hans Bots, mijn leermeester in Nijmegen die werkcolleges gaf over het Rotterdamse boekenbedrijf, bij wie ik afstudeerde en ook promoveerde. Hij beschikte over veel kennis en had belangstelling voor je, als vakbroeder en als persoon. →

Zit er een constante in je werk als boekhistoricus?

Het type historicus dat alleen studeert en schrijft met gebruikmaking van literatuur ben ik niet. Zelf wil ik altijd het liefste terug naar de primaire bron. En bij voorkeur bekijk ik deze bron in de ontstaanscontext en maak ik systematische overzichten. Al op jonge leeftijd zat dat systematische erin, vanuit de behoefte om vanuit een groter geheel te werken. Zo bracht ik als kind de lesmethoden in kaart die wij thuis hadden omdat mijn vader hoofd van een lagere school was, en ook de boeken op mijn eigen boekenplank, inclusief titel, schrijver en uitgever.

Die kwaliteiten moeten het best tot hun recht zijn gekomen in de Bibliografie Katholieke Nederlandse Periodieken (BKNP). Kun je uitleggen wat dit project inhoudt?

Dit enorme ontsluitingsproject loopt nu meer dan veertig jaar en heeft vooralsnog geleid tot vier vuistdikke boeken. Aan alle delen heb ik in meer of mindere mate meegewerkt. Het is mij ook gegeven om er mede voor te zorgen dat het vijfde en laatste deel, met een representatieve collectie katholieke periodieken over economische en politieke activiteiten, afkomt. Dat heeft een ideële kant, in die zin dat ik een zekere verantwoordelijkheid voel jegens onder anderen de overleden Jan Roes en projectmedewerkster Door Timmermann, en al de betrokkenen en subsidieverleners die steeds moesten horen dat de afronding toch weer langer duurde dan voorzien. Bovendien geeft het me het nodige plezier en blijf ik het fascinerend vinden: al die katholieke clubjes met hun eigen tijdschriften. Die tijdschriften vormen een uitstekende eerste ingang in de geschiedenis van een vereniging, orde, congregatie of andere georganiseerde katholieke verbanden. Digitalisering heeft het bibliografisch werk overigens ingrijpend veranderd.

Heeft de digitalisering dit soort werken niet overbodig gemaakt?

Nee, digitalisering biedt veel voordelen, maar heeft ook beperkingen. De kracht van digitalisering schuilt met name in de snelle, omvangrijke en niet zelden kwalitatief hoogstaande beschikbaarheid van literatuur en primaire bronnen. Vroeger moest je voor het reconstrueren van levenslopen van tijdschriften een kaartenbak raadplegen of de *Pius Almanak*. Tegenwoordig zijn er zoveel online toegankelijke catalogi, bibliografieën, naslagwerken en de rijke bron van Delpher. Een keerzijde van digitalisering is dat je de originelen soms niet meer in handen krijgt. Voor een bibliograaf is dat een ramp. Als er iets verandert, het formaat of de vormgeving, dan gebeurt er iets interessants, en om daar grip op te krijgen, moet dat blad fysiek in autopsie genomen kunnen worden.

Hoe ver reikt je ambitie nog? Wat zou je een aantrekkelijke en zinvolle taak vinden?

Onmiddellijk gaan mijn gedachten uit naar de man op deze foto, de gemeentebibliothecaris van het door IS verwoeste Mosul (Irak), te midden van een chaos van omvergegooide boekenkasten en enkele stapels boeken die niet verbrand zijn (Lankhorst pakt een door hem uitgeknipt krantenartikel van drie dagen eerder erbij, red.). Zoiets zou het zijn, liever dan een toonaangevende bibliotheek in New York of de Bibliothèque Nationale in Parijs. Het laatste zou me toch wat saai lijken. Niet voor niets bewaar ik goede herinneringen aan mijn tijd bij het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven (ENK), waar ik een breed terrein kon bestrijken en ik vanuit het niets een

instituutsbibliotheek heb mogen opbouwen. Op zo'n plek is pas écht werk te doen. Uit het redden en het op basisniveau ontsluiten van materiaal haal ik veel voldoening.

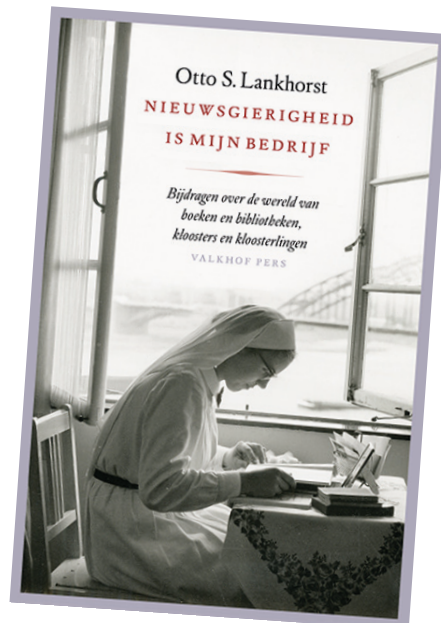
Je bent een specialist in kloosterbibliotheken. Wat maakt die zo bijzonder?

In ieder geval dat ze rijk aan inhoud zijn. Vaak wordt gedacht dat ze alleen theologische werken bevatten, maar dat is een misvatting. Als je in een klooster leefde en je boeken nodig had, dan moest je het doen met de kloosterbibliotheek die tot je beschikking stond. Je had geen andere mogelijkheden. Dus ook in een kloosterbibliotheek had je kookboeken nodig, tuinboeken, literatuur en studiemateriaal. Dat moest er allemaal zijn en dat maakt zo'n bibliotheek fascinerend. Ooit zou ik nog eens stevig willen duiken in de Nederlandse kloosterbibliotheken en kerkelijke boekerijen: hoe ze zijn ontstaan, hoe ze hebben gefunctioneerd, hoe en wanneer ze hun oorspronkelijke functie hebben verloren, en waar ze terecht zijn gekomen, want vaak zijn ze te gelde gemaakt en terecht gekomen bij instellingen zoals de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek. Met natuurlijk, het zal niet verbazen, een aantal overzichten als bijlagen. Over die bibliotheekgeschiedenissen heb ik de afgelopen jaren al het nodige materiaal verzameld. Hopelijk komt het ooit nog eens tot een overzichtswerk! ¶

Otto S. Lankhorst

Otto S. Lankhorst (Meppel 1953) is boekhistoricus en bibliograaf. Hij was verbonden aan het KDC van 1973-1975 en 1979-1987. Daarna werkte hij aan de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek (1994-2004) en van 2004-2020 was hij bibliothecaris en conservator bij het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven (ENK) in Sint Agatha. Vervolgens keerde hij terug naar het KDC, waar hij als vrijwilliger meehelpt om het project af te ronden waar hij vanaf de aanvang in 1974 was betrokken. Hij beschrijft in deel vijf van de *Bibliografie Katholieke Nederlandse Periodieken (BKNP)* honderden tijdschriften die verband houden met het economische en politieke leven van de katholieken in Nederland.

Otto's meest waardevolle boekhistorische vondsten zijn verzameld in Otto S. Lankhorst, *Nieuwsgierigheid is mijn bedrijf. Bijdragen over de wereld van boeken en bibliotheken, kloosters en kloosterlingen*. Bezorgd door Jan Bos, Chris Dols, Kirsten Hulsker, Hans Krabbendam en Mirjam Raaphorst (Nijmegen: Uitgeverij Valkhof Pers, 2020), 315 pag. € 24,50.

DE VOLKSKRANT

DAGBLAD VOOR HET KATHOLIEKE VOLK

De ABONNEMENTSPRIJS bedraagt door tussschenkomst der plaatselijke agenten 25 cent per week. Per kwartaal f 3.25 bij vooruitbetaling. Losse exemplaren 5 cent. Met inbegrip van „DE ROSKAM“ 27½ cent per week of f 3.60 per kwartaal. Afzonderlijke abonnementen op „DE ROSKAM“ f 2.30 per jaar.

Administratie- en Redactie-adres: N.V. „DE VOLKSKRANT“:
Ennamplein 2, 's-HERTOGENBOSCH. Telefoon No. 70.
Postbus 44. — Postrekening no. 33410.
Redactie Bondsnieuws en Agenda's:
2e Louise de Collignystraat 55, 's-GRAVENHAGE. Telef. B 1356.

De ADVERTENTIE-PRIJS bedraagt f 0.50 per regel. RECLAMES dubbel tarief. Bij gebruik van grotere regelantallen speciale prijzen, op aanvraag verkrijgbaar bij de Administratie. Bewijsnummers 5 cent. Liefdadigheidsadvertenties 25 cent per regel. Ledenadvertenties en kleine annonces, vooruit te betalen, 3 cent per woord. Voor eventuele opzending van brieven 15 cent porto extra.

REDACTIE: J. B. VESTERS, HENRI HERMANS, CH. VAN DE BILT EN C. J. KUIPER. — UITGAVE VAN DE N. V. DE VOLKSKRANT, 's-HERTOGENBOSCH.

Ons dagblad.

Het dagblad van de Volkskrant moge er misschien een beetje onverhoeds zijn, niemand zal beweren of meenen dat het te vroeg gekomen is. Toen, nu een kleine twee jaar geleden, de Volkskrant als anderdaagsch blad haar intrede deed, droeg zij de dagblad-beloofte als het ware mee.

Hoeveel waren er niet, en niet enkel onder de oppervurigen en onstuimigen, die toen al om een Volkskrant-dagblad riepen en van teleurstelling deden blijken dat de groote stap niet ineens gezet was.

Thans zijn we waar we komen wilden en komen moeten.

En we hebben nu dit voordeel, dat we voortbouwen op een stevig grondslag en dat we in ons voor een kort verleden een voorproef hebben gegeven van datgene waartoe we in staat zijn en zullen blijken.

Het verschijnen van de Volkskrant als dagblad valt in een moeilij-

ken Bolland, die een sombere toekomst tegemoet blikte omdat hij van de democratie maar een stuk ziet, hebben wij te toonen, dat de christelijke democratie, evenals de Kerk, vol is van hoopvolle beloften en die beloften tot werkelijkheid weet te maken.

Voorlichting geven, ontwikkeling brengen, is de groote taak, die wij in ons dagblad hebben te verwezenlijken.

Ook als nieuwsblad hopen wij in den dagblad-vorm beter aan gerechtigde wenschen te kunnen voldoen.

Zal wat het terrein en het belang van den arbeid betreft op de eerste plaats onze volle aandacht hebben, het wereldgebeuren, de geschiedenis van den dag zal thans op een grotere ruimte en een breedere uiteenzetting kunnen rekenen.

Van veler medewerking hebben we ons verzekerd, veelzijdige steun is ons bereidvaardig toegezegd.

Wat verder een dagblad aantrekkelijk kan maken voor de lezer, is het

de middenstanders, gewoon op eigent beenen staan, hun kracht vindend in zelfstandigheid, zoeken niet zoo gemakkelijk als de afhankelijke arbeider samenwerking met anderen. Daarom is hunne organisatie niet zoo gemakkelijk. Maar het goede inzicht, dat de eenling, ook als middenstander, in onze op het verenigingsleven aangewezen maatschappij, verloren is, wint veld. Dit was in Roermond duidelijk te zien en dat verheugt ons; want wij willen, op den grondslag van onze solidariteitsgedachte, ook een geregelde en hartelijke samenwerking met den katholiek georganiseerden middenstand.

Ledencijfers.

(K.) De sterk dalende beweging in de ledencijfers der Nederlandsche Vakbeweging, schijnt haar hoogtepunt welhaast bereikt te hebben.

Het overzicht van 1 Juli, geeft althans een minder ongunstigen aanblik dan we in den laatste tijd gewoon waren.

Ofschoon we alleen de drie grootste vakcentrallen in dat overzicht kunnen betrekken kan daaruit niet-

Het zal de „eigen haard“ zijn van ons katholieke volk, waar het kind beveiligd is tegen den verpestenden adem der moderne lectuur, het gezellige tehuis dat ontwikkeling brengt aan het gevoelsleven en het verstand der moeders en waar wij katholieke mannen geschaard om het immer sprankelend haardvuur van Roomsche gelooven nader tot elkaar worden gebracht en meningsverschillen beslecht worden.

Wie de pers heeft, heeft de toekomst!

Wij allen mogen ons gelukwenschen met het bezit van een eigen dagblad. Ieder onzer droeg een steentje bij tot de oprichting van dit heerlijke gebouw, dat nu in gebruik wordt genomen en bij een goede exploitatie duurzame vruchten zal voortbrengen, die nog in het verre nageslacht zullen genoten worden.

Naar de stichting van een Katholieke Universiteit is de oprichting van de Volkskrant voor heel 't Nederlandsche katholieke volk een feit van groote beteekenis in den tegenwoordigen tijd. Laten wij er wel op letten dat wij door de oprichting der Katholieke Hoogeschool en de stichting van onze Volkskrant een krachtige bijdrage tot de vernieuwing van de kerk en daarmee de betrokkenheid met het rooms-katholieke gebeuren. Van der Pluijm liet zich niet lang daarna als katholiek uitschrijven en de Volkskrant werd 'dé krant [...] van een geheel nieuwe bevolkingsgroep: de ostentatief linkse elite die de universiteiten en de zachte sector bevolkt'. Het progressieve, soms wat saaie geluid van de krant werd in de jaren tachtig geleidelijk →

Het LUXOR-THEATER te 's-Hertogenbosch
biedt U a.s. seizoen een niet te overtreffen programma.

Steeds SCHLAGER-Films. Nieuwste Variétés.
OPERETTE, COMEDIE en CABARET-AVONDEN, c100 20
VERZORGE TOONEELVOORSTELLINGEN, KUNSTCONCERTEN.

voor zijn vrouw.

5. Verplichtend worde de verzekering gesteld tot den leeftijd van 50 jaar voor gehuwde mannen en vrouwen, die in loondienst arbeiden en wier gezinsinkomen bededen een bepaalde loongrens blijft.

6. De werkgever betale niet mee aan de premie, het loon der gehuwde arbeidster worde gedurende het arbeidsverbod niet uitgekeerd.

7. De wet geve voor alle verzekerden:

a. gratis verloskundige hulp;
b. geldelijke uitkeering gedurende minstens zooveel weken als in de arbeidswet sprake is van arbeidsverbod;
c. uitkeering ineens.

8. De loonarbeidster, die nevens haar man premie heeft betaald ontvange een dubbele uitkeering, die daarmede als vergoeding voor de schade van de arbeidster wordt beschouwd.

Verdering is te beschouwen.

Gered uit de paternosterkast

De kerkenfoto's uit het archief van de Volkskrant

↑ Voorpagina van de eerste aflevering van de Volkskrant als dagblad op 1 oktober 1921. De redactie was toen gevestigd in 's Hertogenbosch. In de vierde kolom wordt melding gemaakt van de stichting van een Katholieke Universiteit, die twee jaar later zijn beslag zou krijgen onder de naam van Katholieke Universiteit Nijmegen. Foto: Collectie KDC.

Tekst: Tim Graas | Foto's: Collectie KDC, Daniël Koning, Anefo/Rob Croes

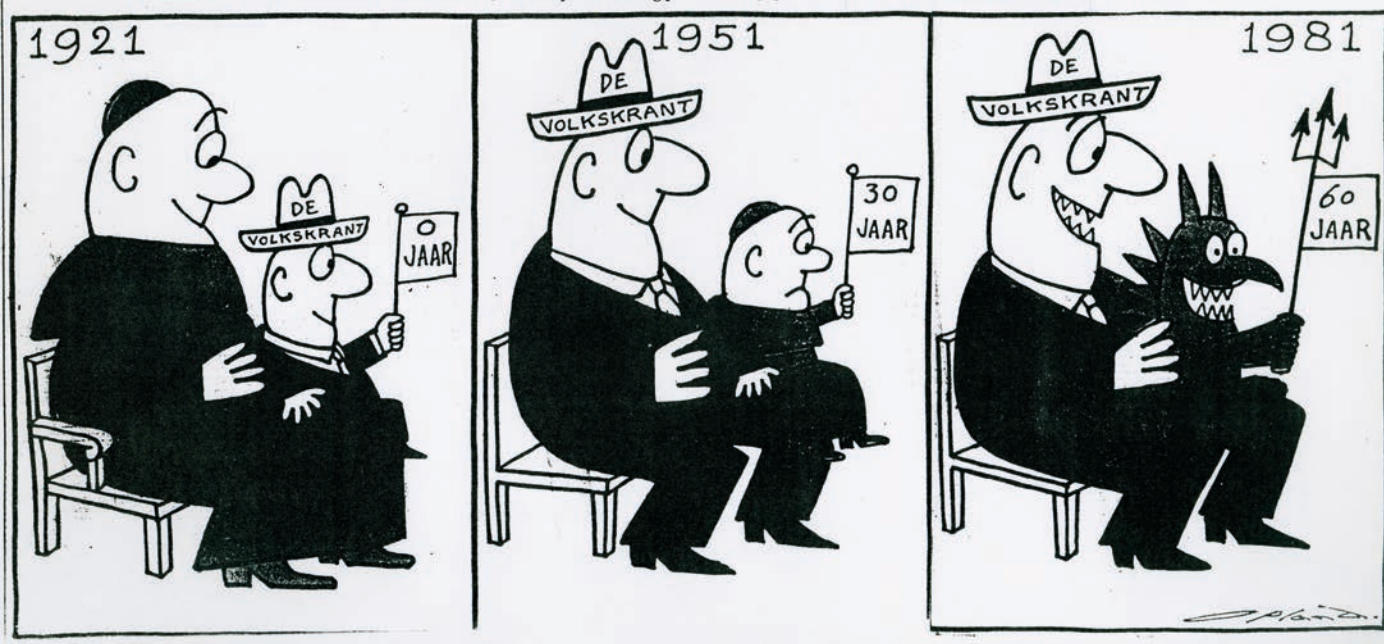
In mijn jeugd lasen wij thuis de Volkskrant en De Typhoon Dagblad voor de Zaanstreek. Het moet in 1965 geweest zijn dat het abonnement van de eerstgenoemde werd opgezegd en we voortaan dagelijks De Tijd door de brievenbus geduwd kregen. 'De Volkskrant is niet katholiek meer', antwoordde mijn vader op mijn vraag waarom we opeens van krant waren veranderd. Toen het katholieke dagblad De Tijd er in 1974 mee ophield, lasen wij thuis alleen nog het regionale dagblad. Dat was weliswaar neutraal ('heidens' zeiden wij of 'niets') maar werd aangehouden om op de hoogte te blijven van het lokale nieuws, met name de overlijdensberichten. Een groot deel van het dorp behoorde tot de klantenkring van onze schoenmakerij, vandaar.

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat de Volkskrant voor het eerst verscheen als dagblad, op 1 oktober 1921. Twee jaar daarvoor was het als weekblad opgericht van de katholieke arbeidersbeweging. Na de oorlog, toen directeur en redactie uit protest tegen de ondertoezichtstelling door de bezetter waren opgestapt, verscheen de krant opnieuw en groeide uit tot het grootste katholieke dagblad van ons land. De ontzuiling van de

Volkskrant in de jaren zestig kreeg zijn beslag op 25 september 1965, toen de onderkop 'Katholiek dagblad voor Nederland' verdween. Op de voerpagina verzekerde hoofdredacteur Jan van der Pluijm: 'Het weglaten van de ondertitel betekent niet, dat er in de koers van de krant wijziging komt. Wij blijven een katholieke krant en zullen dat niet camoufleren.' In de daaropvolgende jaren zou evenwel de ene na de andere katholieke rubriek uit de krant worden verwijderd: het Liturgische Getij, de theologische rubriek, de priesterjubilea en de kerkelijke benoemingen. Werd in 1970 nog door de hoofdredacteur aan de medewerkers van de krant verzocht om 'grote prudentie in mopjes over de paus, de kardinalen en het celibaat', na de benoemingen van de conservatieve bisschoppen Simonis en Gijsen in 1971-1972, waarover nog uitvoerig werd bericht, verdween het geloof in de vernieuwing van de kerk en daarmee de betrokkenheid met het rooms-katholieke gebeuren. Van der Pluijm liet zich niet lang daarna als katholiek uitschrijven en de Volkskrant werd 'dé krant [...] van een geheel nieuwe bevolkingsgroep: de ostentatief linkse elite die de universiteiten en de zachte sector bevolkt'. Het progressieve, soms wat saaie geluid van de krant werd in de jaren tachtig geleidelijk →

Op 2 oktober 1919 begon de Volkskrant te verschijnen, zij het nog niet als dagblad. Dat gebeurde in oktober 1921. Zestig jaar geleden. Vandaar deze speciale editie van Het Vervolg. Zes pagina's zijn elk aan een decennium gewijd. Naast een „portret” van zo'n periode door een historicus is er een collage van koppen, berichten en illustraties uit de Volkskrant. Verder: columnisten van toen en nu, een analyse van zestig jaar

dagbladreclame en reportages over verenigingen, bedrijven en instanties die dit jaar ook zestig zijn geworden. Maar om te beginnen: de naoorlogse geschiedenis van de krant en de redactie. Van de eerste tienduizend door Romme gesignde exemplaren tot de 253.000 die nu dagelijks worden gedrukt. Van Liturgisch Getij tot Stoker. Een tijdperk waarin het vaak nog lang onrustig bleef in de binnenstad.

De evolutie van de Volkskrant in de eerste 60 jaar van haar bestaan. In 1921 zat de krant bij de clerus op schoot, in 1951 zat de wat bedremmeld kijkende clerus bij de krant op schoot, in 1981 de duivel. Cartoon: Copyright Opland, c/o Pictoright Amsterdam 2021.

minder en het was met name hoofdredacteur Pieter Broertjes, die in de jaren negentig de ramen tegen elkaar openzette 'om de krant op te vrolijken, te verzakelijken en naar het centrum te trekken', aldus columniste Sheila Sitalsing in het onlangs verschenen jubileumboek *De eeuw van de Volkskrant*.

Fotoarchief

Het was ook Pieter Broertjes die in 1997 zijn handtekening zette bij de overdracht van het archief van de Volkskrant aan het KDC. Het omvangrijke archief is onderverdeeld in een deel hoofdredactie, een deel redactie en een deel directie; daarnaast is er een vierde deel persoonsdossiers van redacteurs en medewerkers. Naderhand is er nog een aanvulling binnengekomen die loopt

tot 2010. Een inventaris (plaatsingslijst) van al deze stukken die in totaal meer dan 3300 items omvat en ruim 58 meter beslaat, staat online op de website van het KDC, mét een inleiding over de totstandkoming van het archief en een korte geschiedenis van de krant. Het fotoarchief is indertijd niet meegenomen omdat het toen nog in gebruik was. Het was op trefwoord opgeborgen in een paternosterkast (naar analogie van paternoster, een ander woord voor rozenkrans), een roulerend opbergsysteem dat door een druk op de knop op de gewenste plek naar je toegehaald kon worden. De verdringing van de traditionele, analoge fotografie door digitale na de millenniumwisseling zal het bewaren van oude fotoafdrukken op den duur overbodig hebben gemaakt.

In aanloop naar de verhuizing van de redactie van de Volkskrant in 2007 naar het nieuwe INIT-gebouw, waar ook *Het Parool* en *Trouw* gevestigd werden, is een klein, select deel van het papieren fotobestand gescand en toegevoegd aan het digitale archief. Terwijl *Het Parool* en *Trouw* hun fotoarchieven overdroegen aan Spaarnestad Photo in Haarlem (thans ondergebracht in het Nationaal Archief te Den Haag), besloot de Volkskrant zijn enorme fotobestand, dat naar schatting zo'n 100.000 items omvatte, op te slaan in een externe archiefopslag. Het is niet geheel duidelijk wat er daarna mee is gebeurd. Naar verluidt werd het vernietigd, maar het lijkt erop dat delen verspreid zijn geraakt. In ieder geval is een klein onderdeel, de foto's die bewaard werden onder het trefwoord 'Kerkgebouwen', via via in handen gekomen van Hugo van Capelleveen, die als restaurator van kerken beroepshalve geïnteresseerd was in foto's van kerken. Hij schonk deze collectie Volkskrantfoto's in 2019 aan het KDC.

Ondertekening op 2 juli 1997 van de Akte van Bewaargeving van het archief van de Volkskrant. Zittend Jan Roes, directeur van het KDC, en Pieter Broertjes, hoofdredacteur van de Volkskrant. Staand v.l.n.r.: Willem Dings, archivaris van het KDC, Frank van Vree, auteur van *De metamorfose van een dagblad*, Otto Spronk, documentalist/researcher, Yvonne Zonderop, adjunct hoofdredacteur, Erwin Horwitz, redactie-administrateur en Lisette Schmidt, secretaresse hoofdredactie. Foto: Collectie KDC/ Daniël Koning.

Afbraak van de kerk van Willibrordus buiten de Veste in Amsterdam. Deze 'kathedraal van Amsterdam' was de grootste kerk van architect Pierre Cuypers en werd met onderbrekingen van 1871 tot 1924 gebouwd. De opname is van 27 oktober 1970. Een van de foto's in het archief van *de Volkskrant* die de krant niet hebben gehaald.

Foto: Anefo/Rob Croes.

Afsnijding en kolombreedte

De collectie bestaat uit een kleine tweehonderdvijftig zwart-wit foto's uit de periode van kort na de oorlog tot midden jaren tachtig. Het overgrote deel is uiteraard van katholieke kerken in Nederland, maar er zitten ook protestantse en buitenlandse tussen. Sommige vertonen gebruikssporen en zijn met strepen voor afsnijding bewerkt, heel veel hebben aan de achterzijde notities over kolombreedte en dergelijke. Een aantal is voorzien van een datumstempel van binnenkomst of van publicatie. In dat geval kan men een zoekactie ondernemen op www.delpher.com om de foto te spotten en na te gaan of, waar en in welke context deze in *de Volkskrant* geplaatst is. In het onvolprezen *Delpher* zijn duizenden oude kranten en tijdschriften gedigitaliseerd; van *de Volkskrant* tot 1995.

Het blijkt dat een aanzienlijk deel van de foto's het niet tot publicatie heeft gebracht. Niet altijd staat de naam van de kerk of de plaatsnaam aan de achterzijde vermeld. Nagenoeg alle zijn voorzien van een stempel van de fotograaf of het persbureau, veel zijn van de grote, landelijke persbureaus als het ANP, maar er zitten ook afdrucken bij van bekende fotografen als Martien Coppens en kiekjes van amateurfotografen die uit eigen beweging een foto hebben opgestuurd. Zelden ontbreekt een copyright-stempel. Pas in de jaren zeventig verschijnen er stempels met de naam van *de Volkskrant* in combinatie met die van de fotograaf (Wim Ruigrok), wat wijst op vaste fotografen in dienst van de krant. *De Volkskrant* had trouwens als eerste krant in Nederland een aparte fotoredacteur, in navolging van de krantenredacties in Engeland, waar Joop Lückner, hoofdredacteur van 1945 tot 1964, het vak had geleerd.

Van verwoesting en nieuwbouw tot afbraak en hergebruik

De evolutie van *de Volkskrant*, van trouw katholiek naar maatschappijkritisch tot achristelijk, wat het dagblad vanaf de jaren tachtig is (voor het katholieke nieuws was men sindsdien aangewe-

zen op het van huis uit protestantse *Trouw*), is te volgen aan de hand van de bewaard gebleven kerkenfoto's. De oudste foto's uit de jaren van kort na de oorlog laten merendeels verwoeste kerkgebouwen zien en de daaropvolgende herstelwerkzaamheden. In de jaren vijftig gaat de meeste aandacht uit naar de nieuwgebouwde kerken, die als gevolg van de bevolkingsgroei in nieuwbouwwijken tot stand kwamen. De verschillende stadia konden hierbij aan bod komen: van noodkerk, prijsvraag, maquette, in aanbouw, voltooiing tot en met ingebruikneming en consecratie. De jaarlijkse kerkenbouwzondag vormde tot midden jaren zestig aanleiding voor het plaatsen van een of meer foto's van nieuwbouwerken. Ook een nieuw fenomeen als vakantiekerk kon niet onbesproken blijven zonder een passende afbeelding. De

halverwege de jaren zestig ingezette ontkerkelijking bracht de sluiting en sloop van kerkgebouwen met zich mee. Het leverde soms spectaculaire beelden op die het goed deden in de krantenpagina's. De termen beeldenstorm en kerkhervorming kregen een nieuwe inhoud met de zuivering van het kerkinterieur van heiligenbeelden en schilderijen, en met de omvorming tot multifunctioneel centrum. Tussen de foto's uit de jaren zeventig en tachtig zijn er een aantal te vinden van kerken die heringericht zijn tot onder meer sportzaal, speeltuin, kantoorruimte, restaurant en theehuis. Tot de meest recente foto's behoren die bij een artikel van 9 februari 1985 over de restauratie van de Bossche Sint-Janskathedraal. Een voorteken van de ietwat populaire toon die later zo kenmerkend zou worden voor *de Volkskrant* is de kop 'De facelift van een dik, vet kathedraaltje'. ¶

Bronnen

Informatie Theo Audenaerd en Arno Haijtema, oud fotoredacteuren van *de Volkskrant*.

Joan Hemels, *De emancipatie van een dagblad. Geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn 1981).

Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996).

Hans Wansink & Theo Audenaerd, *De eeuw van de Volkskrant* (Zwolle 2021)

Vrienden van het KDC

Tekst: Rogier Moulen Janssen

Als voorzitter spreek ik namens de leden van het bestuur van de stichting Vrienden van het KDC de hoop uit dat de lezers van *Impressie* en hun naasten de afgelopen bijzondere periode gezond en wel hebben doorstaan. Het was voor iedereen een uitdaging, ook voor de studenten en alle medewerkers van de Radboud Universiteit die een pittige periode achter de rug hebben. Gelukkig kan weer met enig optimisme vooruitgekeken worden.

Het bestuur van de stichting Vrienden is zeer tevreden over de samenwerking met het Radboud Fonds. Onder deze paraplu kon het KDC Fonds de ANBI-status ontvangen, die noodzakelijk is om donaties fiscaal aftrekbaar te houden. Voor de (toekomstige) donateurs verandert er derhalve niets. Wel is er een nieuwe methode om donaties aan het KDC te geven. In samenwerking met het Radboud Fonds is er een online donatieplatform opgezet. Via de QR-code, die u kunt scannen met uw telefoon, komt u op een webpagina met informatie over actuele projecten en initiatieven die dankzij uw donatie uitgevoerd kunnen worden. U ziet dat we met de digitale ontwikkelingen gelijke tred houden! De webpagina kan ook bereikt worden via: <https://radbouduniversiteit.voorradboudfonds.nl/project/kdc-fonds>. Wilt u meer weten over de manieren waarop u het KDC kunt steunen, neemt u dan gerust contact op met Lisette Pals van het Radboud Fonds (per mail l.pals@ru.nl of telefoon 024-3611424).

De door de Vrienden (mede)gefinancierde projecten verlopen naar wens. Aparte vermelding verdient onze bijdrage aan *De rode paus*, de titel van de biografie over kardinaal Van Rossum. Op 12 april overhandigde dr. Vefie Poels, adjunct-directeur van het KDC, haar biografie over kardinaal Willem van Rossum (1854-1932) aan bisschop Gerard de Korte van Den Bosch.

Dankzij werving zijn er de afgelopen maanden veel nieuwe abonnees op *Impressie* bijgekomen. Vooral de goed gevulde nummers met gevarieerde onderwerpen spreken veel mensen aan. Alle donateurs van het KDC Fonds ontvangen viermaal per jaar het Radboud Magazine, het tijdschrift voor relaties van de Radboud Universiteit en natuurlijk ook twee mooie nummers van *Impressie*. Kortom, wat let u om mensen in uw omgeving hierop te wijzen en ze te enthousiasmeren een gratis abonnement te nemen en mede daardoor een (financiële) bijdrage te leveren aan het bewaren en ontsluiten van ons Katholieke Erfgoed.

We danken u voor de aanhoudende ondersteuning!

Colofon

Impressie, Tijdschrift voor Katholiek Erfgoed is een uitgave van het Katholiek Documentatie Centrum. Het tijdschrift verschijnt tweemaal per jaar. Op aanvraag wordt *Impressie* kosteloos toegezonden per post of e-mail.

Redactie-adres en abonnementenadministratie

Postbus 9100, 6500 HA Nijmegen

Tel. nr. 024 - 361 2457

E-mail info@kdc.ru.nl

Website www.ru.nl/kdc

Redactie

Marieke Smulders, Hans Krabbendam, Michaela van Montfort, Lodewijk Winkeler, Gerard Dierick en Nathalie Smit (hoofdredacteur)

Auteurs

Hans Krabbendam, Jan Brauer, Marjan Dunselman, Jan Brabers, Jelle Zondag, Jan Willemsen, Lodewijk Winkeler, Björn Speckschoor, Anneloes van Kuijk, Chris Dols, Tim Graas en Rogier Moulen Janssen

Opmaak en design

Nathalie Smit

Foto's

Omslagfoto: Een schilderij van Willem van Rossum, gemaakt door Jan van Delft. Foto: Gerna Eggink.

Pagina 3: Hans Krabbendam bij de Waal. Foto: Niek Stam.

Drukwerk

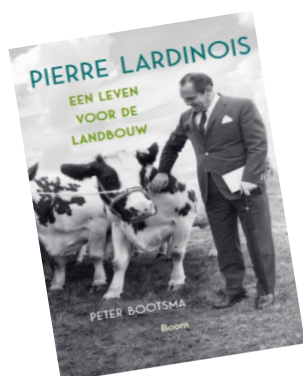
Radboud Universiteit, afdeling Post & Print

Rectificatie

Per abuis werd in *Impressie* 27 (december 2020) op pagina 37 vermeld dat de foto's van de kruiswegstaties van Gerard Mather van de hand van Leo Ewals zijn. Dit is echter niet correct: de maker van de foto's is Paul Bökkerink.

Wij doen ons uiterste best om bij de foto's de correcte bron te vermelden. Mocht u onverhoopt de rechten denken te bezitten over het getoonde materiaal, neem dan s.v.p. contact met ons op.

Verder lezen?

Pierre Lardinois. Een leven voor de landbouw

Pierre Lardinois (1924-1987) was een invloedrijk politicus in de naoorlogse periode. Tijdens zijn carrière spande hij zich met name in voor Europese integratie en landbouw. Tegen de achtergrond van zijn katholieke afkomst uit het Limburgse Noorbeek levert deze biografie verrassende inzichten op over Lardinois en de oorsprong van het huidige landbouwbeleid in Europa.

Het boek is beschikbaar bij de boekhandel en de uitgever: www.boomgeschiedenis.nl/

Volkskracht. Sport, lichamelijke opvoeding en de versterking van Nederland, 1880-1940

Jelle Zondag (1985) promoveerde op 26 mei aan de Radboud Universiteit op een proefschrift over de geschiedenis van sport en lichamelijke opvoeding in Nederland. Zijn proefschrift is omgevormd naar een publieksboek. In het boek reconstrueert Zondag de opkomst en verspreiding van sport, lichamelijke opvoeding en sportieve beweegpraktijken in Nederland. Aan de hand van de geschiedenis van het bewegingsonderwijs, het Nederlands Olympisch Comité en de Nederlandse scoutingbeweging verklaart hij hoe sport kon uitgroeien tot een alomtegenwoordig fenomeen.

Het boek is beschikbaar bij de boekhandel en de uitgever: www.boomgeschiedenis.nl/

Piet van Zeil (1927-2012). Katholiek in de Politiek

In 1979 koos de partijraad van de Katholieke Volkspartij (KVP) Piet van Zeil als de laatste voorzitter. Met het aanvaarden van deze functie nam hij de verantwoordelijkheid op zich voor het opgaan in het Christen-Democratisch Appèl (CDA). In opdracht van het Dr. Schaepmanfonds schreef Kors Visscher, met begeleiding van prof. Marit Monteiro en dr. Marij Leenders, deze levensschets van Van Zeil.

Deze brochure zou gepresenteerd worden op de viering van 40 jaar CDA. Omdat dit evenement door de coronamaatregelen fysiek niet door kon gaan, is het kanaal van de *Impressie*-lezers gebruikt om dit portret van Van Zeil te verspreiden.

Godfried Bomans en het katholicisme.

Op 25 juni j.l. promoveerde Harry Broshuis (1937) aan de Radboud Universiteit op een proefschrift over Godfried Bomans, een van de bekendste en meest succesvolle schrijvers van Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw. Zijn verhouding tot het katholicisme speelde een belangrijke rol in zijn werk. Hoe ontwikkelde zich echter de verhouding van Bomans tot het katholicisme in de loop der jaren? Deze 'geestelijke biografie' van Bomans geeft een representatief beeld van de intellectuele ontwikkelingen in Nederland in de jaren 1940-1980.

Het boek is verkrijgbaar bij de boekhandel en de uitgever: www.eburon.nl

Impressie is een uitgave van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen en verschijnt tweemaal per jaar.

Kijk voor meer informatie op www.ru.nl/kdc.

Bellen of mailen kan ook: 024 - 3612457 | info@kdc.ru.nl

Radboud Universiteit

